

war narrative, part pious tale in the Late Antique tradition. It was the union of these two traditions which created a specifically "Muslim" mode of recalling the past. The seventh chapter re-reads works of the early Muslim historians as they narrated the actions and personalities of the Khawarij in order to help understand the problem of how militant piety was understood within the Late Antique Muslim *umma*. The final chapter analyzes the means by which Muslims maintained stable communal boundaries without frequent recourse to violence against the religious other. All these chapters provide novel contributions, sustained by a variety of sources, to interpret the fashioning and meaning of early communal Muslim narratives.

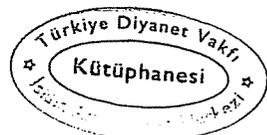
The theoretical framework that Sizgorich uses – drawing on works in sociology, anthropology, and identity studies, in particular concerning communal boundaries and the shared semiotic world of the late Roman world – is both original and compelling, and especially novel as far as studies on the early Islamic period are concerned. His reliance on philosophy and literary criticism is put to very good use in illustrating the crucial function of narrative forms in the constitution of identities.

Sizgorich, moreover, is conscious of the *relevance* of his research to the contemporary world, and makes frequent references to such examples, especially as he attempts to illustrate his theoretical framework concerning primordial narratives and identity boundaries. But more important, perhaps, considering the proliferation of works (often not-so-good) on *jihad* post-9/11, is the fact that this study provides a subtle, nuanced, and very well-integrated analysis of *jihad*, linking it in an almost organic way to Christian communal precedent. Indeed, I believe this is one of the most insightful works on *jihad* in recent times.

Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam will capture the interest of large categories of students of the late Roman world as well as of the early Islamic period. In addition to comparative historians and comparative cultural analysts, medievalists and contemporary political analysts will be drawn to it since its subject is timely, as it resonates with a growing scholarly output on Islam and *jihad*.

When one reviews such a learned work, one usually looks forward to the next production. Unfortunately Thomas has left us with this book as a last tribute to his widespread scholarship. His untimely death has deprived the field of an erudite and humble scholar, a real loss to all those who knew him.

D632

Nadia El Cheikh
American University of Beirut

Al-Abhath 60-61 (2012-2013)

Ebu Hatim ar-Razi Ahmed b. Hamdan
050158

BOOK REVIEWS

Abū Ḥātim al-Rāzī, *The Proofs of Prophecy*. A Parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Tarif Khalidi, 400 pp. Islamic Translation Series. Provo: Brigham Young University Press, 2011. ISBN 978-0842527873.

aut. Mareike Koertner

The *A'lām al-Nubuwwa* ("Proofs of Prophecy") of Abū Ḥātim al-Rāzī (d. ca. 321/933) records a debate that (allegedly) took place around the year 307/920 between two towering figures of Islamic thought. The author himself was a famous Ismā'īlī missionary; his interlocutor was the even more celebrated physician and philosopher, Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyya al-Rāzī (d. 312/925). Despite their fame, both scholars would have probably been seen as "heretics" by the majority of both Sunni and Shī'ī Muslims of their day. Abū Ḥātim's dubious reputation hinged on his adherence to Ismā'īlī Shī'ism, and Abū Bakr openly expressed his contempt for *all* religions and prophets. In light of Abū Bakr's offensive views, however, Abū Ḥātim managed to portray himself in this debate as the defender of Islamic orthodoxy defeating the "heretic" Abū Bakr at every turn of the argument while only subtly referring to his own Ismā'īlī views. The debate thus encapsulates a moment of Islamic intellectual history in which the Muslim faith faced enmity from within its own scholarly ranks, and which compelled philosophers and *mutakallimūn* to articulate their teachings on prophecy in a way that would preclude positions similar to the one held by Abū Bakr al-Rāzī in the future.

The Arabic text of this debate was edited in 1977 by Ṣalāḥ al-Ṣawī, but access to an English-speaking audience has so far been limited. Ṣawī's edition included a very brief English introduction by Seyyed Hossein Nasr.¹ Furthermore, L. E. Goodman translated sections of the debate between the two Rāzīs and commented on some of the philosophical questions raised therein.² Sections of this edition have also been translated by Everett K. Rowson with an introduction by Mehdi Aminrazavi.³

- 1 Abū Ḥātim al-Rāzī, *A'lām al-Nubuwwa*, ed. Ṣalāḥ al-Ṣawī (Tehran, 1977).
- 2 Lenn E. Goodman, "Rāzī vs. Rāzī. Philosophy in the Majlis," in *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, eds. Mark R. Cohen, Sidney H. Griffith, and Hava Lazarus-Yafeh (Wiesbaden: Harrassowitz, 1999), 84-107.
- 3 Mehdi Aminrazavi and Everett K. Rowson, "Abū Ḥātim Rāzī," in *Anthology of Philosophy in Persia. Volume 2: Ismā'īlī Thought in the Classical Age*, eds. Seyyed Hossein Nasr and Mehdi Aminrazavi (I. B. Taurus, 2008), 143-159.

Al-Abhath 60-61 (2012-2013) Beirut. s. 195-198.

28 Mayıs 2017

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

- 2795 SMET, Daniel de. Die Verbreitung philosophischen Denkens: 4. Religiöse Anwendung philosophischer Ideen. *Philosophie in der islamischen Welt. Band I, 8.-10. Jahrhundert.* Hrsg. von Ulrich Rudolph unter Mitarbeit von Renate Würsch. Basel: Schwabe, 2012, (Grundriss der Geschichte der Philosophie), pp. 518-539; 546-554. *Abū Ḥatīm al-Rāzī, Nasafī* (d.943), *Abū Ya'qūb al-Sijistānī, Kirmānī* (d.1020).

Ebu Hatim al-Razi
Him. 5. 51 -

050158

Musef Mekebil-
140335

Ebu Yakub
es-dreiston
050328

Kirman Hamiddin
11120

30 Nisan 2018

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Ebu Hatim er-Razi
050158

8755 POONAWALA, Ismail K. Note on Kitāb al-zīna of Abū Ḥātim Aḥmad b. Ḥamdān al-Rāzī (d. 322/934). *Chroniques du Manuscrit au Yémen*, 21 (2016) pp. 126-156. "In 1972 al-Sāmarrā'ī published, as an appendix to his book *Extremism and Extreme Sects in the Arab Civilization*, the section from *Kitāb al-Zīna* dealing with Islamic sectarian divisions. Unfortunately, he erroneously entitled that addendum as the third part (fascicule) of *Kitāb al-Zīna*. This created misunderstanding among some scholars." Abstract(s): French & Arabic.

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

22 Ekim 2018

Ebu Hatim es-Razi
050158

8730

ALI, Jamal. *Language and heresy in Ismaili thought: the Kitāb al-zīna of Abu Hatim al-Razi*. Piscataway: Gorgias Press, 2013 (Gorgias Islamic Studies, 2). 192 pp. Examines sections of of Abū Ḥatīm al-Rāzī's *Kitāb al-Zīnah*, a glossary of important Islamic terms, assessing his contributions to the field of grammar and linguistics.

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SUNRA GELEN DOKÜMAN:

22 Ekim 2018

25 Haziran 2015

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

~~El-Hatim as-Sayy~~
DSO 158
Zina
230300

86 BERTHOLD, Cornelius. The Leipzig manuscript of the *Kitāb al-Zīna* by the Ismaili author Abū Ḥatim al-Rāzī (d.322/933-934). *Journal of Islamic Manuscripts*, 5 i (2014) pp. 19-42;79. Attempts to draw a more precise picture of the [etymological] encyclopaedia's contents and of the scope of editions published to date. Abstract(s): French & Arabic.

08 Ocak 2015

- 1725 BERTHOLD, Cornelius. The Leipzig manuscript of the *Kitāb al-Zīna* by the Ismaili author Abū Ḥatīm al-Rāzī (d.322/933-934). *Journal of Islamic Manuscripts*, 5 i (2014) pp. 19-42;79. Attempts to draw a more precise picture of the [etymological] encyclopaedia's contents and of the scope of editions published to date. Abstract(s): French & Arabic.

Ebu Hatim er-Razi
050158

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SUNUCU GELEN DOKÜMAN

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Ebu Hatim es-Sıfı
050158
Al-kami'n-Nübüvü
011335

397 ABŪ ḤĀTIM AL-RĀZĪ, [Aḥmad b.Ḥamdān]. *The proofs of prophecy, A'lām al-nubūwah: a parallel English-Arabic text.* Transl., introd. and annot. Tarif Khalidi. Provo: Brigham Young University Press, 2011. 266pp.

BIBLIOGRAPHY

Rasa'il falsafiyya li-Abi Bakr Muhammad ibn Zakariyya' al-Razi, Cairo: al-Maktaba al-murtahiyya, 1939; French trans. in P. Kraus, "Raziana I: La conduite du philosophe," *Orientalia*, 4 (1935), pp. 300-34.

The Spiritual Physick of Rhazes, trans. A. J. Arberry, London: Murray, 1950.

Munazarat bayna al-raziyayn, trans. L. Goodman, "Razi vs. Razi - Philosophy in the Majlis," in H. Lazarus-Yafeh, M. Cohen and S. Griffith (eds), *The Majlis: Interreligious Encounters in medieval Islam*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1999, pp. 84-107.

Further Reading

al-Biruni, *Risala fi Fihrist kutub M. b. Zakariyya' al-Razi*, ed. P. Kraus, Paris, 1936; ed. with Persian trans. M. Mohaghegh, Tehran, 1984-5, partial German trans. Ruska, *Isis*, 5 (1922), pp. 26-50.

Fakhry, M., "A Tenth-Century Arabic Interpretation of Plato's Cosmology," *Journal of the History of Philosophy*, 6 (1968), pp. 15-22.

Goodman, L., "The Epicurean Ethic of M. b. Zakariyya' ar-Razi," *Studia Islamica*, 34 (1971), pp. 5-26.

—"Razi's Kitab al-'Ilm al-Ilahi and the Five Eternals," in *Abr-Nahrain*, vol. 13, 1973, pp. 16-23.

—"Razi's Myth of the Fall of the Soul: Its Function In His Philosophy," in G. Hourani (ed.), *Essays on Islamic Philosophy and Science*, Albany, NY: State University of New York Press, 1975, pp. 25-40.

—"Muhammad Zakariyya' al-Razi," in S. H. Nasr and O. Leaman (eds), *History of Islamic Philosophy*, ch. 13, London: Routledge, 1996, pp. 198-215.

Gutas, D., "Notes and Texts From Cairo mss. I. Addenda to P. Kraus' Edition

of Abu Bakr al-Razi's *Tibbal-Ruhani*," *Arabica*, 24 (1977), pp. 91-3.

Stroumsa, S., *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn al-Rawandi, Abu Bakr al-Razi, and Their Impact on Islamic Thought*, Leiden: Brill, 1999.

20 Temmuz 2016

OLIVER LEAMAN

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

RAZI, ABU HATIM (d. 322/934)

Abu Hatim Ahmad ibn Hamdan Razi (d. 322/934) was an eminent Isma'ili philosopher and the chief *da'i* (missionary) of Rayy, who became the leader of the *da'wa* in the Jibal area. He is credited with expanding Isma'ili missionary activities in Persia but had to go into hiding in Tabaristan after the Sunni Samanids conquered Rayy in 313/925. Abu Hatim succeeded in converting a number of local rulers while he was in Daylam, among the more notable figures one can mention the governor of Rayy, Ahmad ibn 'Ali, Ashraf ibn Shirwayh, and Mahdi ibn Khusraw Firuz.

Abu Hatim was keenly interested in the concept of the hidden imam and the date of his appearance, which he had predicted. His interest in this subject matter can be deciphered from his correspondence with figures such as Abu Tahir al-Jannabi, who were also expecting the appearance of the Mahdi. It was Abu Hatim's false prediction of the date of the Mahdi's return that angered his patron, Mardawij, who may even have claimed to be the representative of the hidden imam himself. This may have been the reason for the famous debate between Abu Hatim RAZI and Zakariyya' RAZI which took place in Mardawij's presence as reported by al-Kirmani.

Abu Hatim Razi, and a number of other Isma'ili thinkers such as Nasafi and Abu Sulayman AL-SIJISTANI who belong to the

Abū Ḥatīm ar-Rāzī Ahm. (050158)

20 Temmuz 2015
20 Temmuz 2015
MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

1 Abū Ḥatīm ar-Rāzī

Mit vollem Namen hieß er Aḥmad b. Ḥamdān b. Aḥmad al-Warsinānī al-Laiṭī ar-Rāzī; er starb 322/933, also zwei Jahre vor Ašʿarī. Geboren in einer Region südlich von Raiy, mußte er die Stadt i. J. 313 oder 314 / 925–27 verlassen, als sie von den Sāmāniden besetzt wurde. In seiner Jugend hat er offenbar in Baḡdād studiert; er lernte dort die Grammatiker al-Mubarrad (gest. 285/898) und Ṭaʿlab (gest. 291/903) kennen. Die Fāṭimiden erkannte er wohl nicht an, trotz einer gegenteiligen Angabe in den *ʿUyūn al-aḥbār* des späten Idrīs ʿImādaddīn (gest. 872/1468); wie in Iran kaum anders zu erwarten, stand er den Qarmāten nahe.¹

Bekannt ist er uns als Neuplatoniker, durch sein *K. al-Isḫāḥ*.² Aber in dem bisher wenig untersuchten *K. az-Zīna* gibt es einen doxographischen Abschnitt (= Teil III des Werkes), der an etwas versteckter Stelle herausgegeben worden ist.³ Der Text ist sehr selbständig; Abū Ḥatīm hatte vermutlich Schwierigkeiten, als „Ketzer“ an die etablierten Schultraditionen heranzukommen. Dies gelang ihm am ehesten mit Hilfe der Grammatiker, die über manches Bescheid wußten, sich aber nicht so sehr in die theologischen Probleme verbissen. Er sagt zum Schluß seiner Ausführungen⁴ ganz deutlich, daß er sich nicht über die Lehren habe verbreiten, sondern nur die Namen (*alqāb*) habe erwähnen wollen, die noch im Umlauf seien. Wichtig sei ihm, wie es zu diesen Bezeichnungen gekommen sei; im übrigen aber müsse man sich darüber im klaren sein, daß es wesentlich mehr *firaq* gebe, die man bloß nie (von außen her) benannt habe. Er meinte damit wohl: Die Muslime sind religiös sehr zersplittert; aber darauf brauche man nicht näher einzugehen. Vielmehr sei das so ihre Art; man könne dieserhalb also niemanden verketzern, auch die Ismāʿīliten nicht. Seine Ausbildung und

- 1 GAS 1/573; Elran I 315 (H. Halm); Daftary, *The Ismāʿīlīs* 165 ff. und 234 ff.; P. E. Walker, *Exploring an Islamic Empire* 180 (mit 225, Anm. 37).
- 2 Ed. Maḥdī Muḥaqqiq, Teheran 1998.
- 3 Bei ʿAbdallāh Sallūm as-Sāmarrāʿī, *al-Gulūw wal-firaq al-ḡāliya fī l-ḥadāra al-islāmīya* (Baḡdād 1972), S. 247–312. Das Buch ist nicht leicht zu finden; es ist vorhanden in der Widener Library, Harvard, und im Ismaili Institute, London.
- 4 S. 312, 13 ff.

Josef van Ess, *Der Eine und das Andere : Beobachtungen an islamischen haeresiographischen Texten, band I*, Berlin: Walter de Gruyter, 2011. İSAM DN. 239758.

506-513

DOĞU'DAN BATI'YA DÜŞÜNCENİN SERÜVENİ

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN ALTIN ÇAĞI

5. Cilt

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	242384
Tas. No:	109 DOĞ.6

Proje Editörü

PROF. DR. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

5. Cilt Editörü

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

insan

istanbul 2015

EBÛ HATİM AHMED B. HAMDAN ER-RÂZÎ

İbrahim Türkoğlu*

23 Temmuz 2016

(050158) Ebu Hatim er-Razi

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

HAYATI

a di Ebû Hatim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed'dir. el-Versinânî, el-Leysî, el-Kilâf ve er-Râzî nisbeleri çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.¹ Kendisinden bahseden eserlerde Ebû Hâtim'in hayatıyla ilgili teferruatlı bilgi mevcut değildir. Çoğunlukla birbirinden nakillerde bulunan eser sahipleri, kendileri tanınmış ancak aileleri hakkında bilgi sahibi olunamamış birçok âlim gibi, ondan çok az bahsetmişlerdir. Edindiğimiz bu sınırlı bilgiler çerçevesinde Ebû Hâtim'in neseb silsilesinden sadece baba adının Hamdân ve dede adının Ahmed olduğunu tespit edebiliyoruz.

Kaynaklar, Ebû Hâtim'in Arap asıllı mı yoksa Fars asıllı mı olduğu hususunda farklı bilgiler vermektedir. Fars asıllı olduğu, Rey yakınlarındaki Paşapû-

* Okutman, Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
1. İbn Hacer el-'Askalanî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî, *Lisânu'l-Mîzân*, I-VII, Beyrut 1986, I, 164; İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 267; el-Bağdâdî, Abdulkâhîr, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1924, s. 283; Abdurrahmân Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Dârul-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1997, II, 932; el-İsferâyînî, Ebû Muzaffer, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, Kahire 1955, s. 124; Fikrî Zekî El-Cezzâr, *Medâhîli'l-Müellifîn ve'l-'Âlâmü'l-'Arab*, I-IV, Riyad 1991, I, 521; Muhammed 'Isâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemu's-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabîyyi'l-Matbu'*, I-V, Kahire 1993, III, 5, 6; Hâlid Mîlâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *Mevsûatü A'lâmu'l-'Ulemâi ve'l-'Üdebâi'l-'Arabî'l-Müslimîn*, I-XI, Dârul-Cil, Beyrut 2006, X, 35, 37; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, İstanbul 1994, X, 148; İhsân İlahî Zâhir, *İsmâ'îliyye Tarih ve Akâid*, İdâretü Tercümânî's-Sünne, Lahor, Pakistan 1987, s. 720. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Daru'l-Me'ârif, Kahire ts. III, 352.

809-836

Ebu Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdan (050158)

1 Abū Ḥātim ar-Rāzī

Mit vollem Namen hieß er Aḥmad b. Ḥamdān b. Aḥmad al-Warsinānī al-Laiṭī ar-Rāzī; er starb 322/933, also zwei Jahre vor Aṣʿarī. Geboren in einer Region südlich von Raiy, mußte er die Stadt i. J. 313 oder 314 / 925–27 verlassen, als sie von den Sāmāniden besetzt wurde. In seiner Jugend hat er offenbar in Bagdād studiert; er lernte dort die Grammatiker al-Mubarrad (gest. 285/898) und Ṭaʿlab (gest. 291/903) kennen. Die Fātimiden erkannte er wohl nicht an, trotz einer gegenteiligen Angabe in den *ʿUyūn al-aḥbār* des späten Idrīs ʿImādaddīn (gest. 872/1468); wie in Iran kaum anders zu erwarten, stand er den Qarmāten nahe.¹

Bekannt ist er uns als Neuplatoniker, durch sein *K. al-İslāh*.² Aber in dem bisher wenig untersuchten *K. az-Zīna* gibt es einen doxographischen Abschnitt (= Teil III des Werkes), der an etwas versteckter Stelle herausgegeben worden ist.³ Der Text ist sehr selbständig; Abū Ḥātim hatte vermutlich Schwierigkeiten, als „Ketzer“ an die etablierten Schultraditionen heranzukommen. Dies gelang ihm am ehesten mit Hilfe der Grammatiker, die über manches Bescheid wußten, sich aber nicht so sehr in die theologischen Probleme verbissen. Er sagt zum Schluß seiner Ausführungen⁴ ganz deutlich, daß er sich nicht über die Lehren habe verbreiten, sondern nur die Namen (*alqāb*) habe erwähnen wollen, die noch im Umlauf seien. Wichtig sei ihm, wie es zu diesen Bezeichnungen gekommen sei; im übrigen aber müsse man sich darüber im klaren sein, daß es wesentlich mehr *firaq* gebe, die man bloß nie (von außen her) benannt habe. Er meinte damit wohl: Die Muslime sind religiös sehr zersplittert; aber darauf brauche man nicht näher einzugehen. Vielmehr sei das so ihre Art; man könne dieserhalb also niemanden verketzern, auch die Ismāʿīliten nicht. Seine Ausbildung und

1 GAS 1/573; Eliran I 315 (H. Halm); Daftary, *The Ismāʿīlīs* 165 ff. und 234 ff.; P. E. Walker, *Exploring an Islamic Empire* 180 (mit 225, Anm. 37).

2 Ed. Maḥdī Muḥaqqiq, Teheran 1998.

3 Bei ʿAbdallāh Sallūm as-Sāmarrāʿī, *al-Gulūw wal-firaq al-ġāliya fi l-ḥaḍāra al-islāmīya* (Bagdād 1972), S. 247–312. Das Buch ist nicht leicht zu finden; es ist vorhanden in der Widener Library, Harvard, und im Ismaili Institute, London.

4 S. 312, 13 ff.

seine Interessen waren philologischer Art; er war primär weder Historiker noch Theologe. Daraus ergab sich eine gewisse Liberalität. Mit Fanatismus wäre er ohnehin nicht weit gekommen.

Er beginnt mit lexikalischen Überlegungen zum Worte *bidʿa*; dann kommt er schon bald auf *nāṣib* bzw. *munāṣib* zu sprechen, also jenen Begriff, mit dem die Šīʿiten die Sunniten bezeichneten.⁵ Diese Benennungen sind, das weiß er, zeitgebunden. Fünf von ihnen seien alt: Šīʿa, Murğīʿa, Rāfiḍa, Qadarīya und Māriqa.⁶ Das ist aus sprachgeschichtlicher Sicht formuliert; nur so kann es geschehen, daß Šīʿa und Rāfiḍa, die im Grunde dasselbe Phänomen bezeichnen, nebeneinander stehen. Auffällig ist auch *māriqa*; normalerweise sagte man „Hāriġiten“, und zwar immer schon. Aber *al-māriqa*, die „Abweichler“ oder die „Abtrünnigen“, war die Bezeichnung, welche die Šīʿiten seit jeher benutzt hatten; die Hāriġiten waren die ersten gewesen; die sich von der šīʿat *ʿAlī* losgesagt hatten.⁷ Abū Ḥātim ist sich im klaren darüber, daß diese alten Bezeichnungen sich später überschneiden; es gab dann qadaritische Murğīʿiten, šīʿitische Murğīʿiten usw.⁸ Wenn die Namen zu Einteilungsprinzipien gemacht wurden, erfaßten sie die Wirklichkeit nicht mehr. Wer so verfuhr, geriet in Versuchung, sie anders zu definieren; aber philologisch gesehen war das ein Unding: Derjenige, den er hier vor allem im Visier hatte, war Ibn Qutaiba; dieser hatte im übrigen in seinem *K. al-Maʿārif* gleichfalls Rāfiḍa und Šīʿa voneinander unterschieden.⁹ Abū Ḥātim verläßt sich für die Worterklärungen lieber auf den wesentlich älteren (und damit der Realität noch näheren) Abū

5 S. 250, 9 ff. und 256, 8 ff.

6 S. 259, 2 ff.

7 Bei Abū Nuwās findet sich im Singular auch die Intensivform *marrāq* (Dīwān II 108, 14 WAGNER), nicht zu verwechseln mit *murrāq*, dem Plural zu *māriq*. – Über die Bedeutung des Wortes sind die Akten allerdings noch nicht geschlossen. Zugrunde liegt der Vergleich mit einem Pfeil, den man einem bekannten Ḥadīth entnahm. Dort ist aber anscheinend nicht „(vom Weg) abirren“ gemeint, aus dem sich dann „Abweichler“ ergeben würde, sondern „(das Jagdwild) glatt durchbohren“ (dazu jetzt Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Ḥadīth* 671, Anm. 4). Hierfür gibt es zahlreiche Belege aus der Poesie (vgl. etwa WKAS II 449b 23 ff. für Dū r-Rumma oder Ullmann, *Launuhū ilā l-ḥumrati mā huwa* 31 nr. 134 für Ibn ʿAbdūn). Bei „vom Wege abweichen“ verbindet sich *maraqa* mit der Präposition *min* (vgl. WKAS II 288a, 35 f. für Ibn Ġubair). Für die Belege habe ich M. Ullmann zu danken.

8 S. 263, -7 ff. und 264, -7 ff.

9 S. o. S. 290.

506-513

224402

Ebu Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdan
(050158)

László Tüske*

26 Ağustos 2015

LA MEMORIA

ANNALI DELLA FACOLTÀ DI LETTERE E FILOSOFIA DELL'UNIVERSITÀ DI PALERMO

15

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	224402
Tas. No:	297.09 PEL.m

Mağāz

Culture e contatti nell'area del Mediterraneo

Il ruolo dell'Islam

a cura di
Antonino PellitteriAtti 21° Congresso UEAI
Palermo, 2002MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMANPALERMO
2003Abū Hātim al-Rāzī on the Poets and Poetry.
Preliminary Remarks

One of the most eminent early ismā'īlī *dā'īs* of the tenth century was Abū Hātim al-Rāzī¹, the *huḡḡat* of Rayy. He was born near that city around 874 and died in 934 in Daylam. He was a remarkably learned *dā'ī* who studied the religious sciences of Islam, comparative religion, but also Arabic poetry. The historical reports verify his outstanding role played in various centres of the Persian *da'wa*, but even his works contain significant data concerning the early development of the Ismā'īlī dogma, and especially the incorporation of Neoplatonic elements thereof. On the basis of his scholarly work, Paul Walker classifies him as belonging to Class II; and the data he comes up with deserve our attention as well². Regarding his life we possess little information; at any rate, as a Qarmaṭī missionary he prophesied the Mahdī's advent for the year 928³. With his prophecies proven wrong, he had to flee from the wrath of his co-religionists, and finally he died in Azerbaijan in 934.

Of his five known works, only three are extant. Thanks to Paul Kraus' researches⁴, Abū Hātim's *A'lām al-nubuwwa* (Signs of Prophethood) soon acquired a firm place in modern scholarship, containing as it does, among other things, a theoretical debate between our author and Abū Bakr al-Rāzī (854-935), a contemporary philosopher and physician on the notion of prophethood. After the completion of the edition of this work made by Ṣ. al-Sāwī and Ğ. A'wānī in 1977, it is at the researcher's disposal and makes it possible to shed light on the details of a Persian

* Budapest.

¹ EI², GAS I:573, Halm, Heinz in EI² 1:315, Bibliography in Landolt H., in *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami and Paul Starkey, Routledge, 1998. Vol. 1. 34 and Poonawala, Ismail K., *Bibliography of Ismā'īlī Literature*, Malibu, 1977, pp. 36-38. Walker, Paul Ernest, *Early philosophical Shiism. The Ismaili Neoplatonism of Abū Ya'qub al-Sijistānī*, Cambridge, 1993, pp. 51-55.

² Walker Paul E., *Abu Ya'qub al-Sijistani: Intellectual Missionary*, London, 1996, p. 16.

³ Daftary Farhad, *A Short History of the Ismailis*, Edinburgh, 1998, p. 49.

⁴ *Kitāb a'lām al-nubuwwa*, Paul Kraus (partial ed.), in *Abi Bakr ... Raghensis Opera Philosophica Fragmentaque quae Supersunt*, Cairo (1939); reprinted Beirut (1402/1982), pp. 295-313; complete ed., Ṣalāh al-Sāwī and Ğ. A'wānī, Tehran (1977).

291-300

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. Hamdan 14586. no. 18.
al-RAZI (Abu Hatim Ahmad ibn Hamdan)

كتاب الزينة

al-Zinah. [A study in semantics. Edited etc. by Husain b. Fayd Allāh al-Hamdānī.] 2 pts. Cairo, 1957-8.

25 EKIM 1999

Ebu Hatim er-Razi (14586. no. 18.)
31 AGUSTOS 1992

A. Bedevi
Mezahibul-Islamiyyin
II. 188-192.

7406 297. 47.

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. Hamdan
ARA.III.2738. -RAZI (أحمد بن حمدان)
Ahmad b. Hamdan Abu Hatim al-
كتاب الزينة في الكلمات الإسلامية العربية تأليف الشيخ أبي حاتم أحمد بن حمدان الرازي ... عارضه باصوله وعلق عليه حسين بن مفضل الله الحمداني البصري الحرازي ...

54
-Az-Zinat on Arabic and Islamic Nomenclature by Abu Hatim Ahmad B. Hamdan ar-Rezi ...
- Le Caire, Matba'at al-Risala, in-8°, + fac.sim.
-(Kitāb al-zīna fī al-kalimāt al-Islāmiya al-'Arabiya. - Établi et commenté par Husayn b. Fayd Allāh al-Hamdānī al-Ya'burī al-Harāzī.)
الجزء الأول 1957
الجزء الثاني 1958
A. 90809
Arabe.Sémantique.X^o s.,

50159 Ebu Hatim er-RAZI HQS

13304 VAJDA, GEORGES. "Les lettres et les sons de la langue arabe d'après Abū Hātim al-Rāzī." *Arabica* 8 (My '61) 113-36. Translation of an excerpt from the *K. al-Zina fī l-Kalimāt al-Islāmiyya al-'arabiyya*, a panegyric on the Arabic language.

2627. Abū-Hātim ar-Rāzī, Aḥmad Ibn-Hamdān: Kitāb az-Zīna: fī l-kalimāt al-Islāmiya al-'arabiya / ta'lif Abi-Hātim Aḥmad Ibn-Hamdān ar-Rāzī. 'Arādahū bi-uṣūlihī ... Husain Ibn-Faidallāh al-Hamadānī al-Ya'burī al-Harāzī. - Tab'a 1. - San'a': Markaz ad-Dirāsāt wa'l-Buḥūl al-Yamanī, 1994 = 1415 h. - 424 S. In arab. Schrift, arab. 35 A 12996

09 TEM 2008

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. Hamdan

215 PEERWANI, Latimah-Parvin. Abū Hātim Rāzī on the essential unity of religions. *Beacon of knowledge: essays in honor of Seyyed Hossein Nasr*. Ed. Mohammad H. Faghfoory. Louisville: Fons Vitae, 2003, pp.269-298;560-562. (Tenth century Ismā'īlī philosopher.)

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. 14586. no. 18.
Hamdan al-HAMDANI (Husain ibn Fayd Allāh)
al-RAZI (Abu Hatim Ahmad ibn Hamdan)

كتاب الزينة

al-Zinah. [A study in semantics. Edited etc. by Husain b. Fayd Allāh al-Hamdānī.] 2 pts. Cairo, 1957-8.

20 EKIM 1999

21 ARA 2008

296 NOMOTO, Shin. An early Ismaili view of other religions: a chapter from the *Kitāb al-Islāh* by Abū Hātim al-Rāzī (d. ca. 322/934). *Reason and inspiration in Islam: theology, philosophy and mysticism in Muslim thought: essays in honour of Hermann Landolt*. Ed. Todd Lawson. London: Tauris, 2005, pp.142-156.

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

245 NOMOTO, Shin. An early Ismā'īlī-Shī'ī thought on the Messianic figure (the Qā'im) according to al-Rāzī (d. ca. 322/933-4). *Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*, 44 (2009) pp.19-39.

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

Isma'iliyye Ebu Hatim er-Razi

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. Hamdan
 190. Abū-Hātim ar-Rāzī, Aḥmad Ibn-Ḥamdān: A'lām an-nubuwwa / Abū-Hātim ar-Rāzī. Tahqīq wa taṣḥīh wa muqaddama Ṣalāh aṣ-Ṣawī. - Tih-rān: Intiṣārāt-i Anḡuman-i Šāhanšāhī-i Falsafa-i Īrān, 1977 = 1397 h.q. = 2536 š.š. - 30, 2, 350 S. - (Intiṣārāt-i Anḡuman-i Šāhanšāhī-i Falsafa-i Īrān ; 33)
 Einheitssacht.: A'lām an-nubūwa. - Parallelsacht.: The peaks of prophecy. - Nebent.: A'lām al-nubuwwah. - In arab. Schr., Text arab., Einl. engl. 27 A 14860

28 ARALIK 1998

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

Ebu Hatim er-Razi el-Batini

31 AGUSTOS 1992

I. Abdulhomid, Dirasat, 48

-ALAMU-NUBUWWA
 -ABU HATIM
 -EL RAZI
 -ISMAILIYNE

163. RAZI, A. H. *A'lām an-nubuwwa*. Édition du texte arabe par Salah al-Sawy, sur la base de trois ms; l'un dont le microfilm est conservé à l'Université de Téhéran, 14e s.; l'autre, appartient à la collection Fyzee (14e s.); le troisième, à la Grande Mosquée de Sanaa (12e s.). 317 pages. Préface en anglais par Seyyed Hossein Nasr. Introduction en persan par Gholam-Reza Aavani. Publié par l'Académie Impériale Iranienne de Philosophie (Téhéran 1977), dans la série «Pensée Ismaélienne», consacrée à l'édition de textes ismaéliens et aux études portant sur la pensée ismaélienne (5 titres, parus en 77).

Ebu Hatim er-Razi Ahmed b. Hamdan
 16701 64
 RAZI (Aḥmad ibn Ḥamdān Abū al-Ḥatīm al-). كتاب الزينة في الكلمات الإنسانية العربية، تأليف: أحمد بن حمدان الرازي. عارضة بأصوله وعلق عليه حسين فيض الله الحمداني البغدادي الحرّازي. [مقدمة بقلم إبراهيم انيس. الطبعة الثانية]. - Le Caire, Dār al-Kitāb al-ʿArabī, 1957 →. In-8° (24 cm). I [8° R. 65340]
 (Zīna [az-] fī al-kalimāt al-islāmīya al-ʿArabīya. Ed. par Ḥusayn Fayḍ Allāh al-Ḥamdānī, préface par Ibrāhīm Anīs. 2e ed. - al-Maḥad al-Ḥamdānī li-d-dirāsāt al-islāmīya.)
 I. 1957.- 153 p. [Acq. 2848-63]
 II. 1958.- 255 p. 63]

28 ARALIK 1998

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

Ebu Hatim er-Razi

Perdewi (!)

el-Horasoni

Ebu Ali el-Mas'abi 17 TEMMUZ 2000

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

Nesefi, Tabsira, R. Ef. 160 b

Ebu Hatim er-Razi
 04 Abū Ḥatīm al-Rāzī, Aḥmad b. Ḥamdān A'lām al-nubuwwa : al-radd ʿalā "al-mulḥid" Abī Bakr al-Rāzī / Abū Ḥatīm al-Rāzī. - T 1. - Ğinīf : Al-Mu'assasa al-ʿArabīya li-l-Ṭahdīṭ al-Fikrī ; Bayrūt : Dār al-Sāqī, 2003. - 248 p. ; 24 cm

22 HAZ 2007

Índices
 ISBN 1-85516-761-1
 1. Profetas (Islamismo) - Obras anteriores a 1800 l. Título.
 231.75:297"10"
 ICMA 4-48459 R. 49692

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

EBU HĀTIMU'L RĀZĪ,

P. E. Walker,

"Eternal Cosmos and Womb of History; Time in Early..."

ismailiye pesetinde

284. Abū-Hātim ar-Rāzī, Aḥmad Ibn-Ḥamdān: A'lām an-nubuwwa / Abū-Hātim ar-Rāzī. Tahqīq wa taṣḥīh wa muqaddama Ṣalāh aṣ-Ṣawī. - Tih-rān: Intiṣārāt-i Anḡuman-i Šāhanšāhī-i Falsafa-i Īrān, 1977 = 1397 h.q. = 2536 š.š. - 30, 2, 350 S. - (Intiṣārāt-i Anḡuman-i Šāhanšāhī-i Falsafa-i Īrān ; 33)
 Einheitssacht.: A'lām an-nubūwa. - Parallelsacht.: The peaks of prophecy. - Nebent.: A'lām al-nubuwwah. - In arab. Schr., Text arab., Einl. engl. 27 A 14860

28 ARALIK 1998

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

KLM

00995 SAWY, Salah al-, ed. *Abū Ḥatīm al-Rāzī. A'lām al-nubuwwah (The Peaks of prophecy)*, ed with an introduction and notes, English introduction by Seyyed Hossein Nasr. Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy. 1977. (Publication 33.)

Ebu Hatim el-Razi

ilim dah: KLM

madde: Ebu Hatim ar-Razi, Ahmad

05 KASIM 1991

A. Br. : c. , s.

B. L. : c. 34, s. 98

F. A. : c. , s.

M. L. : c. 19, s. 39

T. A. : c. , s.

۲۶ - المناظرات لأبي حاتم الرازي . KLM

26. RĀZĪ (Abū Hātim al-), *al-Monāzarāt*, édité avec une introduction par 'Abd al-Laṭīf al-'Abd, Le Caire, 1978, Nahḍa, 17 × 22,5 cm, pp. 125-147.

Kraus avait déjà publié ce texte dans *Orientalia* (t. 5 (1936) pp. 38 et sq. II le republia, amendé, dans ses *Opera Philosophica*, Le Caire, 1939, pp. 295-316. Le texte est pris du *Kitāb a'lām al-nobowwa* de Abū Hātim al-Rāzī.

M. Al-'Abd dit explicitement (p. 126) qu'il n'a fait que reproduire le texte de Kraus.

Ebu Hatim ar-Razi, Muhib, Idris
۴ - كتاب الزينة في الكلمات الاسلامية العربية للرازي

4. Abū Hātim al-RAZĪ, *Kitāb al-zīna fī l-kalimāt al-islāmīyya l-'arabīyya*, t. 1 (2ème édition) et t. 2, édité avec Introduction et notes par Ḥusayn b. Fayḍallāh al-Ḥamdānī. Le Caire, Impr. Dār al-kitāb al-'arabī et al-Risāla, 1957 et 1958, 17 × 24 cm., 152 et 235 pages.

Nous avons parlé longuement de la première édition du t. 1 de ce livre (cf. MIDEO t. 4 (1957), p. 220-223). L'éditeur a repris le t. 1 en y apportant quelques légers remaniements : un complément de bibliographie au début, reproduction de cinq photographies de manuscrits, etc. Le tome deuxième a été édité avec le même soin que le tome premier. Un troisième volume est annoncé.

Ebu Hatim ar-Razi Ahmad b. Hamdan
 CRESM (الشيخ ابراهيم أحمد بن حمدان)
 C.C.O.E. RĀZĪ (Ahmad ibn Hamdan Abu Hatim al-)
 6070 AI كتاب الزينة في الكلمات الاسلامية العربية - [القاهرة] - 1957. 23 و 25 ص.
 Kitāb al-zīna fī l-kalimāt al-islāmīyya l-'arabīyya
 8-266
 28 RALIX 1998
 MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN 27 MART 2005

• Nomoto, Shin. "Early Ismā'īli Thought on Prophecy According to the *Kitāb al-Iṣlāḥ* by Abū Hātim al-Rāzī (d. ca. 322/934-5)" (Ph.D. thesis, McGill University, Institute of Islamic Studies, 1999). pp. xvii + 364.

2627. Abū-Hātim ar-Rāzī, Aḥmad Ibn-Ḥamdān: *Kitāb az-Zīna: fī l-kalimāt al-islāmīya al-'arabīya / ta'lif Abī-Hātim Aḥmad Ibn-Ḥamdān ar-Rāzī. 'Āraḍahū bi-uṣūlihī ... Husain Ibn-Fayḍallāh al-Ḥamadānī al-Ya'būrī al-Ḥarāzī. - Tab'a 1. - San'a'*: Markaz ad-Dirāsāt wa'l-Buḥūṭ al-Yamanī, 1994 = 1415 h. - 424 S.
In arab. Schrift, arab. 35 A 12996

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN 27 MART 2005

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN 27 MART 2005

• Najib, Azizullah. "Kitāb A'lām al-Nubuwwa me Muhammad ibn Zakariyā Rāzī aur Abū Hātim al-Rāzī ke afkār kā falsafayāna tajzaya" (M.Phil. thesis, Karachi University, 1991). pp. 389.

01 TEMMUZ 1992

EBU HĀTIM ar-RĀZĪ, AHMED b. HAMDAN
 Abū Hātim al-Rāzī, Ahmad ibn Ḥamdān, d. 934? (A'lām al-nubuwwah)
 A'lām al-nubuwwah / Abū Hātim al-Rāzī; taḥqīq wa-taḥṣīb wa muqaddamah-i Ṣalāḥ al-Ṣawfī, Ghulām Rizā A'vānī; muqaddamah-i Inḡilīstī-i Sayyid Ḥusayn Naṣr. — [Teheran]: Anjuman-i Shāhanshāhī-i Falsafah-i Irān, 1977.
 30, 2, 353 p.; 24 cm. — (Intishārāt-i Anjuman-i Shāhanshāhī-i Falsafah-i Irān; 33)
 Arabic
 I. al-Ṣawfī, Ṣalāḥ. II. A'vānī, Ghulām Rizā. III. Title. nef 3-16801
 CaQMM PU
 Abū Hātim al-Rāzī, Ahmad ibn Ḥamdān, d. 934? (A'lām al-nubuwwah)
 A'lām al-nubuwwah / Abū Hātim al-Rāzī; taḥqīq wa-taḥṣīb wa muqaddamah-i Ṣalāḥ al-Ṣawfī, Ghulām Rizā A'vānī; muqaddamah-i Inḡilīstī-i Sayyid Ḥusayn Naṣr. — [Teheran]: Anjuman-i Shāhanshāhī-i Falsafah-i Irān, 1977.
 32, 353, 28 p.; 24 cm. — (Majmū'ah-i āṣār-i marbūṭ bih tafakkur-i Ismā'īlī; 1)
 Arabic
 I. al-Ṣawfī, Ṣalāḥ. II. A'vānī, Ghulām Rizā. III. Title. nef 3-16802
 UU WaU
 Abū Hātim al-Rāzī, Ahmad ibn Ḥamdān, d. 934? (al-Zīnah)
 al-Zīnah fī al-muṣṭalahāt al-islāmīyah al-'Arabīyah / ta'lif Abī Hātim Aḥmad ibn Ḥamdān al-Rāzī; 'Āraḍahū bi-uṣūlihī wa-'allaqa 'alayhi Ḥusayn ibn Fayḍ Allāh al-Ḥamdānī. — Cairo, 1956.
 v.; 24 cm.
 Arabic
 I. al-Ḥamdānī, Ḥusayn ibn Fayḍ Allāh. II. Title. BP163.A274 neb 10-5219
 DLC CLU MIU NeU NE67-1857
 Abū Hātim al-Rāzī, Ahmad ibn Ḥamdān, d. 934? (al-Zīnah)
 Kitāb al-zīnah fī al-kalimāt al-islāmīyah al-'Arabīyah / ta'lif Abī Hātim Aḥmad ibn Ḥamdān al-Rāzī; 'Āraḍahū bi-uṣūlihī wa-'allaqa 'alayhi Ḥusayn ibn Fayḍ Allāh al-Ḥamdānī al-Ya'būrī al-Ḥarāzī. — [al-Ṭab'ah 2.]. — Cairo: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1957-1958.
 2 v.; facsim.; 24 cm.
 Arabic
 I. al-Ḥamdānī, Ḥusayn ibn Fayḍ Allāh. neb 10-5220
 CLU CIY InU MH MIU NIP NN NNC OCH PU

158 (KLM) احمد بن حنبل

00995 SAWY, Salah al., ed. *Abū Hātim al-Rāzī, A'lām al-nubuwwah (The Peaks of prophecy)*, ed. with an introduction and notes. English introduction by Seyyed Hossein Nasr. Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977. (Publication 33.)

Ebu Hatim ar-Razi

KİTAP VE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

ناہ الزینة فی الکلمات الاسلامیة الدررہ علی النبی ابي حاتم احمد
بن حمدان الرازی... غارته باصوله و علی علیه حسین بن فید
الله العبدانی...
الطائفة... معایم دار الکتب العربیة ۱۹۵۷ -

(1957-
In-8°.

Part 1, 2

"Kitāb al-zīna fī al-kalimat al-islāmīya al-'arabiyya".
la couv. porte : "Az-Zinat on Arabic and Islamic nomen-
clature, by Abū Hātim Ahmad b. Hamdān ar-Rāzī...
critical edition and annotation by Husayn F. al-
Hamdānī". En arabe

28 ARALIK 1998

Ebu Hātim ar-Rāzi, Muḥ. b. Idrīs Kirmānī

۴- کتاب الزینة فی الکلمات الاسلامیة العربیة للرازی .

4. Abū Hātim al-RAZI, *Kitāb al-zīna fī l-kalimat al-islāmīyya l-'arabiyya*, t. 1 (2ème édition) et t. 2, édité avec Introduction et notes par Ḥusayn b. Fayḍallāh al-Ḥamdānī. Le Caire, Impr. Dār al-Kitāb al-'arabi et al-Risāla, 1957 et 1958, 17 × 24 cm., 152 et 235 pages.

Nous avons parlé longuement de la première édition du t. 1 de ce livre (cf. MIDEO t. 4 (1957), p. 220-223). L'éditeur a repris le t. 1 en y apportant quelques légers remaniements : un complément de bibliographie au début, reproduction de cinq photographies de manuscrits, etc. Le tome deuxième a été édité avec le même soin que le tome premier. Un troisième volume est annoncé.

Razi Ebu Hātim
Razi Ahmad b. Hamdān
Kirmānī Ḥusayn Idrīs
34736 81

1

RAZĪ (Muḥammad ibn Zakariyā'	الرازی (محمد بن
Abū Bakr al-), dit Rhazes.	زکریا أبو بکر).
KIRMANĪ (Ahmad ibn 'Abd	الکرماني (احمد بن
Allāh Ḥamid al-Dīn al-).	عبدالله حميد الدين).
RAZĪ (Ahmad ibn Ḥamdān	الرازی (احمد بن
Abū Hātim al-).	حمدان ابو حاتم).

الطب الروحاني / لابي بكر الرازي ؛ الاتوال الذهبية
[في الطب النفساني] للكرماني ؛ (ومعها) المناظرات /
لابي حاتم الرازي ؛ تقديم وتحقيق... عبد اللطيف العبد .

"Tabb(at) al-nafsi" [8° R.87392

وأقام بمرو، وحدث بها.

روى عنه محمد بن علي بن بابويه القمي المعروف بالصدوق (المتوفى

٣٨١هـ).

وألف كتباً، منها: ترتيب الأدلة فيما يلزم خصوم الإمامية دفعه عن الغائب

والغيبية، المكافأة في المذهب، وكتاب في النقض على أبي خلف^(١).

لم نظفر بتاريخ وفاته.

١٠٦

أبو حاتم الرازي *

(٢٦٠-٣٢٢هـ)

أحمد بن حمدان بن أحمد الليثي، السورستاني^(٢)، أبو حاتم الرازي، من دعاة

الإسماعيلية ومتكلميهم.

سمع حديثاً كثيراً.

١. جعلت بعض المصادر الكتابين الأخيرين كتاباً واحداً.

* الفهرست للتدبير ٢٨٠ و ٢٨٢ (ط. الاستقامة - القاهرة)، الفرق بين الفرق ٢٨٣، لسان

الميزان ١/١٦٤، رياض العلماء ٥/٤٣٤، أعيان الشيعة ٢/٥٨٣، الأعلام ١/١١٩، معجم

المؤلفين ١/٢١١، تاريخ الإسماعيلية لعارف تامر ٢/١٨٨، تاريخ الدعوة الإسماعيلية لمصطفى

غالب ١٨٦، تاريخ الإسماعيلية للسبحاني ٢٨٥، موسوعة طبقات الفقهاء ٤/٣٧ برقم ١٢٦٢،

معجم التراث الكلامي ١/٤٠٤ برقم ١٦٩١.

٢. وقيل: السورسامي، وقيل: السورستاني. يُذكر أن وُزَّسنان قرية من قرى سمرقند. معجم

البلدان ٥/٣٧١.

02 ARA 2006

MAJLIS PASTORAL ANGKATAN
SURA KELUARGA DARULIMAN

وعكف على تحصيل العلوم كالفقه والفلسفة والكلام والطب واللغة

وغيرها، حتى تمكن من بعضها، ولم يبعثها الآخر.

ذكره منتجب الدين الرازي الإمامي في «تاريخ الري»، وقال: كان من أهل

الفضل والأدب والمعرفة باللغة.^(١)

وقد دارت بينه وبين الطبيب الفيلسوف محمد بن زكريا الرازي مناظرات في

موضوع النبوة وغيره، دونها أبو حاتم في كتابه «أعلام النبوة - ط».

قال الأستاذ صلاح الصاوي في مقدمته لهذا الكتاب: إنه يصور لنا معركة

فكرية عقائدية بين رازين أبي حاتم الداعي المتكلم الإسماعيلي ومحمد بن زكريا

المفلسف المتطبب، حيث تعددت اللقاءات بينهما ودار النقاش حول مواضيع

شتى من جوانب الثقافة الإسلامية من عقائد وفلسفة وكلام وطب وصيدلة وهيئة

وما إلى ذلك.

وقد أصبح أبو حاتم من أبرز دعاة الإسماعيلية في بلاد الري وطبرستان

وأذربيجان، واتصل بكبار رجال الدولة في ذلك الوقت، ونجح في استمالة عدد

منهم إلى مذهبه.

وللمترجم مؤلفات أخرى، منها: كتاب الإصلاح في الرد على «المحصول»

في الفلسفة الإسماعيلية لمحمد بن أحمد النسفي، كتاب الزينة في فقه اللغة

والمصطلحات، وكتاب الجامع في الفقه.

توفي سنة اثنتين وعشرين وثلاثمائة. قيل: عاش اثنتين وستين سنة.

١. نقله ابن حجر في لسان الميزان. ومنتجب الدين، هو: أبو الحسن علي بن عبيد الله بن بابويه

الرازي (المتوفى بعد ٥٨٥هـ).

XX) est tout à fait nette: l'*Esprit* est créé; il n'y a pas d'esprit increé qui se trouverait quelque part hors de Dieu.

Cette série de chapitres dont le sujet principal était Dieu considéré en lui-même s'achève par un double appendice: le chapitre XXI récapitule, sous forme d'exposition rhétorique (surtout sermons attribués à 'Alī), les enseignements contenus dans les subdivisions précédentes, tandis que le XXIIe a plus spécialement pour objet l'interprétation des anthropopathies apparentes, avec tendance à infléchir celles-ci dans un sens imāmite.

Avec le chapitre XXIII, *badā'* (changement pouvant survenir dans la volonté légiférante de Dieu),⁶ nous passons aux relations entre Dieu et l'être créaturel, sous l'aspect d'abord de la (pre) science; celle-ci est soit déterminante soit non déterminante, cette dernière étant le lieu d'insertion du *badā'*.

Les deux chapitres suivants traitent de la volonté divine, tandis que le XXVIe a pour objet l'acte humain voulu et décrété par Dieu en tant que moyen de probation de l'homme. De là, le passage est logique et facile à une problématique plus large de l'acte humain dans ses rapports avec la volonté divine: liberté et contrainte, prédestination, relation du mal avec l'acquiescement divin (chapp. XXVII—XXX).

Les trois derniers chapitres font en quelque sorte contrepoids à la solution modérée du problème de la liberté et de la prédestination, c'est-à-dire la voie moyenne entre *ḡabr* et *tafwīd*: la prédestination y est énergiquement réaffirmée et la connaissance de la volonté de Dieu, sans laquelle la responsabilité de l'homme n'est qu'un vain mot, est dépouillée de son autonomie puisqu'elle se trouve ramenée à la révélation explicite du Coran et à l'enseignement autorisé des imāms. Abstraction faite du caractère particulier que confère à la doctrine l'exigence fondamentale de recevoir la science de la part d'un imām infallible, nous rejoignons en somme la position de l'orthodoxie sunnite contre le mu'tazilisme: ce n'est pas par ses propres moyens que l'homme découvre la volonté de Dieu; ses ressources mentales ne font que lui rendre possible l'intelligence d'un message qui procède d'une autorité indiscutée.

Telle serait, si nous ne nous sommes point fourvoyé, la structure générale du *k. at-tauhīd* d'al-Kulīnī. Il demeure réservé à un autre travail de plus grande envergure que nous entreprendrons peut-être un jour, d'en analyser de plus près les doctrines en les confrontant avec les thèses correspondantes des autres écoles.

⁶ Outre l'article d'I. Goldziher dans *EI* (revu dans la deuxième édition par A. S. Tritton), voir R. Brunschvig, *L'argumentation d'un théologien musulman du Xe siècle contre le judaïsme*, dans *Homenaje a Millás Vallicrosa*, I, 1954, pp. 225—241.

LES LETTRES ET LES SONS DE LA LANGUE ARABE D'APRÈS ABŪ ḤĀTIM AL-RĀZĪ

DANS son important ouvrage de lexicographie *Kitāb al-Zīna fī l-kalimāt al-islāmiyya al-'arabiyya* dont nous devons une édition annotée à la diligence de M. Ḥuşayn b. Fayḍ Allāh al-Hamdānī¹, le *dā'i* ismā'īlien Abū Ḥātim Aḥmad ibn Ḥamdān al-Rāzī fait longuement l'éloge de la langue en laquelle le Coran fut révélé. Au cours de ce panégyrique, il donne un aperçu sur les « lettres » de l'alphabet arabe comparées avec celles des autres langues de lui connues, surtout du persan. À la suite de ce développement, passant à un plan plus élevé que celui de la phonétique même comparée, il rapporte une tradition de l'imām Ġa'far al-Şādiq sur la production des lettres dans la pensée divine, sans omettre d'expliquer et de justifier ensuite ce que cet enseignement pouvait contenir de choquant pour certains esprits peu rompus à de si hautes spéculations.

Il ne laisse pas d'être étonnant que M. al-Hamdānī, dont la vaste information s'étend bien au-delà de la littérature arabe, ait laissé ces pages à peu près sans notes. Elles appellent pourtant des éclaircissements, d'ailleurs assez faciles à réunir jusqu'à un certain point. Ce qui nous enhardit à présenter ici, avec un essai de traduction du morceau en question, des observations susceptibles sans aucun doute d'être augmentées et rectifiées, c'est que nous avons eu à nous occuper autrefois de textes portant sur le même thème, du point de vue de la langue hébraïque. Ces textes se trouvent

1. *Al-Zīna on Arabic and Islamic Nomenclature* by Abū Ḥātim Aḥmad b. Ḥamdān al-Rāzī. Died 322 h./934 A.D. Première Partie, Caire, 1957; Deuxième Partie, 1958; nous ignorons si la troisième partie, annoncée à la fin de la seconde, a déjà vu le jour. Voir G. C. ANAWATI, dans *MIDEO*, 4 (1957), pp. 220-223, et 5 (1958), p. 389. V. ci-dessous *Bull. crit.*, p. 209.

[Arabica, VIII, Leiden, 1961]
s. 113-130.

1957/1958
tūphānī: Boucailler

George Vajda

Etudes de théologie et de philosophie arabo-islamiques à l'époque classique. Edité par D. Gimaret, M. Ḥayoun et J. Jolivet, OUV. 26586, London-1986.

Schuon's primary concern was with the nature of the Absolute and with the journey of the individual soul. Nasr, because of his unique mandate, has the obligation to address those interested in tradition and its preservation as well as those souls in quest of spiritual deliverance. His public writing for the larger audience may sometimes focus on the formal aspects of things, but this in no way veils the formless principles which lie behind these translucent forms. This should be clear to anyone who has read the corpus of his work, particularly his masterpiece *Knowledge and the Sacred*.⁶

Schuon called our attention to the light from the highest spheres while making us aware of the darkness of our ordinary lives. Nasr helps illuminate our lives so that we may find our way to these higher realms. Therefore, the unique and harmonious complementarity between Schuon and Nasr makes any kind of tension between these two giants unnecessary and irrelevant.

Abū Ḥātim Rāzī On The Essential Unity Of Religions

Latimah-Parvin Peerwani

The philosophical awakening that followed in the wake of translation and the study of Greek philosophical and scientific works in the 9th century during the time of the Abbasid caliph al-Ma'mūn generated many currents of thought in the Muslim milieu, which gave rise to dialectical theology (*kalām*) and Islamic philosophy. There was also another current of thought that came into existence as early as mid-tenth century. This current could be called rationalism, by which is meant the extreme reliance on human reason alone for the search of 'Truth' instead of reliance upon the Divine scripture alone, or the reliance upon reason as well the divine scripture.

This paper discusses the public debates which occurred between the tenth century Ismā'īlī philosopher Abū Ḥātim Rāzī, and his contemporary Muhammad ibn Zakariyyā' Rāzī famous as Muslim physician. In the Islamic theological circles, both Shī'i and Sunnī, Muhammad ibn Zakariyyā' Rāzī is considered to be one of the most out-spoken rationalists because he rejected outright the need for revelation and prophecy to arrive at the Truth (or Divine Reality).

What led to the debates was Muhammad ibn Zakariyyā' Rāzī's fierce attack on prophethood, his condemnation of all the prophets as evil souls who had set people against each other through their conflicting messages resulting in the wars among the religious communities. The basis of his view was that all the revealed books, i.e., Torah, Gospel, the Zoroastrian divine book and the Qur'ān, contradicted each other. If the message in those books was from the one and same God then there would not have been such inconsistency in the message. So his conclusion was that there was no need for such logically inconsistent messages given by the prophets. The human reason was sufficient to

2002/9/2

Edit: Mohammad H. Feighfoory, Beacon of Knowledge; Essays in Honor of Seyyed Hossein Nasr, Louisville 2003, s. 269-287.

ON. 97292

- eş-Şafedî (Şlahuddîn Halil b. Aybek, *el-Vafl bi'l-vefeyât*, VIII, nşr. M. Yûsuf Necm, Beyrut, 140/1981;
- eş-Se'âlibî (Ebû Mansûr 'Abdülmelik), *Yetimetü'd-dehr*, I-IV, nşr. M. Muhyiddîn 'Abdülhamid, Kahire, 1377;
- *Tetimmetü'l-Yetime*, nşr. 'Abbâs İqbâl, Tahran, 1355/1934;
- Senglâb (Mirzâ), *İmtihânu'l-fuzalâ*, Tebriz, 1288;
- Şubhu'l-a'sâ* → el-Kalkaşendî;
- eş-Şülî (Ebû Bekr), *Edebü'l-küttâb*, Kahire, 1341;
- Süheyle Yâsin el-Cubûrî, *Aşlu'l-haflî'l-arabî ve ta'avvurubu hattâ nihâyeti'l-aşri'l-Emevî*, Bağdad, 1977;
- es-Suyûfî (Celâleddîn 'Abdurrahmân), *Buğyetü'l-vu'ât ilâ tabakâti'l-lugaviyîn ve'n-nuhât*, Kahire, 1326;
- *el-Muzhir*, I-II, nşr. M.A. Câdu'l-Mevlâ, M. Ebu'l-Fazl İbrâhim, A.M. al-Becâvî, Kahire, tsz.. (ikinci tabı);
- Târihu Bağdâd* → el-Haflîb el-Bağdâdî;
- Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-se'ade ve mişbâhu's-siyâde*, I-III nşr. Kâmil Kâmil Bekrî, Kahire, 1968;
- Tetimmetü'l-Yetime* → eş-Se'âlibî;
- Tuhfe-i hattâtîn* → Müstakimzâde;
- Ünver (A. Süheyl), *el-Haflâru'l-Bağdâdî 'Alî b. Hilâl el-meşhûr b'İbni'l-Bevvâb*, Bağdad, 1377/1958;
- Vefayätü'l-a'yan* → İbn Hallikân;
- Yâkût el-Hamevî, *İrşâdü'l-erib*, I-XX, nşr. Ferid Rifâ'i, Kahire, 1936;
- Yetimetü'd-dehr* → eş-Se'âlibî;

İSLÂM TETKİKLERİ DERGİSİ

vol: IX (İstanbul-1995), s. 51-76.

NİHAD M. ÇETİN 1995

EBÜ BEKİR er-RÂZÎ İLE EBÜ HÂTİM er-RÂZÎ
ARASINDA GEÇEN TARTIŞMA

Mahmut KAYA

TAKDİM

İslâm dininin Arap Yarımadası dışına yayılması, müslümanlarla yabancı kültürler arasında kaçınılmaz tartışmaları da beraberinde getirdi. Başlangıçta Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı çıkan müşrik Araplarla yahudi ve hristiyanların yanısıra, Araplar arasında Tanrı'yı ve peygamberlik kurumunu inkâr eden ve kâinatta olup biten her şeyi ve her olayı zaman (dehr) faktörüne bağlayan bir düşünce akımının bulunduğu da bilinmektedir¹. Diğer yandan İslâm'ın egemenliğini bir türlü içlerine sindi remeyen düalist ve manîseist kültüre bağlı İran aydınlarının (şu'ûbiyye) peygamberlik kurumuna saldırmalarına, ayrıca yaratıcı bir Tanrı'yı kabul ettikleri halde vahyi ve dini inkâr eden deist filozoflara karşı İslâm toplumunda VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kelâmcılar ve bazı teist filozoflar tarafından birçok reddiye yazılmış; çok zengin bir literatür oluşturan bu çalışmalar X. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

Eski Yunan, İran ve Hind kültür ürünlerinin Arapçaya çevrilmesiyle daha da gelişip yayılan ve İslâm'ın geleceği için büyük bir tehlike oluşturan zenâdika (zındıklar, zındıklık) ve melâhîde (mülhidler, ateizm) hareketi, Abbâsî halifesi Mehdî döneminde sindirilmişse de bütünüyle ortadan kaldırılamamıştı. Bu konuda İslâm'ın savunmasını üstlenen kelâmcılar genel anlamda peygamberliği, özel olarak da Hz. Muhammed'in peygamberliğini isbat etmek amacıyla *A'lâmü'n-nübüvve*, *İsbâtü'n-nübüvve*, *Delâilü'n-nü-*

1 el-Câsiye, 25/24.

مناظره
محمد زکریای رازی

با
ابو حاتم رازی

در مباحث الهیات، فلسفه، پیدایش زبان و علوم

ترجمه: آعلام النبوة

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	70966
Tas. No:	297.432 RA2.A

ترجمه و تعلیقات: محبت الاسلام

1377

MADDE YATIMLANDIKTAN
SONRA İZLENİLMELİDİR

07 MART 2002

E sarà il suo compenso e la sua rendita sacro al Signore;
non sarà tesaurizzato, né conservato,
perché di coloro che siedono davanti al Signore
sarà il compenso, perché mangino a sazietà
e si vestano splendidamente.

Metafore suggestive, come si vede, che però senza il dato – errato – delle rovine visibili sul fondo del mare, sarebbero rimaste nella sfera della profezia³⁹. Vi è dunque da credere che l'immagine del viaggiatore descritto nel *Sefer mas-sa'ot*, osservante in barca o dall'alto della città le torri e mercati sommersi dell'antica «regina dei mari», possa ragionevolmente essere espunta tanto dalla storia di Tiro, quanto dai brani considerati attendibili di Benjamin da Tudela.

ANNALI, vol: 56 / fasc. 4, Napoli 1996,

s. 471-487. D. 1298

1. Gulov
2. Zindala

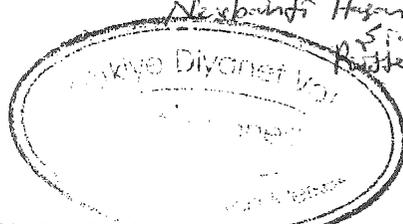
Abū Ḥajim al-Rāzī
Ahmed b. Hamdān

Kummān Sa'īd b. Abū Ḥakīm

Abū Ḥajim al-Rāzī

H. Ritter

Muhammad al-Rāzī (E3 lew'om)

ANTONELLA STRAFACE

Il concetto di estremismo nell'eresiografia islamica

Una tradizione attribuita al profeta Muḥammad recita: «La differenza di opinione nella mia comunità è un atto della misericordia di Dio»; da parte sua il Corano sollecita l'uomo a dissertare sulla Scrittura perché nell'universo «vi son Segni per gente dotata d'intelletto» (II, 164)¹.

Tuttavia, la liceità della dissidenza è tollerata a patto che essa non superi il limite del dissenso consentito: in questo caso, infatti, il dissenso diventerebbe «eresia» (*zandaqa*), ovvero «estremismo» (*ḡulūw*). Ma in cosa consiste il limite da non superare? Quando i dissidenti diventano «estremisti» (*ḡulā*) da estromettere dalla *umma* («comunità») in quanto nemici dell'Islām?

È quanto si è cercato di chiarire in questo lavoro, volto appunto ad esaminare il concetto di «estremismo» (*ḡulūw*), uno dei punti più delicati del pensiero religioso islamico, anche per i risvolti dogmatico-politici che esso comporta.

Punto di partenza dell'indagine sono state alcune delle principali opere eresiografiche – relativamente alle sezioni dedicate all'esposizione delle dottrine «estremiste» – redatte tra il III e VI secolo dell'ègira (IX–XII d.C.), fondamentali per la definizione del concetto di «estremismo» e per la classificazione dei gruppi (*firaq* da intendere anche nel senso di «correnti religiose») cosiddetti «estremisti», e precisamente:

1) Abū Ḥatīm al-Rāzī (III/IX sec.), *Kitāb al-zīna* (in appendice a 'A. al-Sammarrā'ī, *Al-ḡulūw wa 'l-firaq al-ḡāliya fī 'l-ḥadāra al-islāmiyya*, Maṭba'at al-ḥukamā', Bagdād 1972);

2) al-Qummī, Sa'ad ibn 'Abdallāh al-Aš'arī (IV/X sec.), *Kitāb al-maqālāt wa 'l-firaq*, Maṭba'at al-Ḥaydarī, Ṭahrān 1963;

3) al-Nawbahūtī, Abū Muḥammad al-Ḥasan (IV/X sec.), *Firaq al-šī'a*, ed. H. Ritter, Maṭba'at al-dawla, Istanbul 1931;

4) al-Aš'arī, Abū 'l-Ḥasan (IV/X sec.), *Maqālāt al-islāmiyyīn wa ijtihād al-muṣallīn*, Steiner, Wiesbaden 1980;

Muhammad al-Rāzī (E3 lew'om)

³⁹ A tale titolo, infatti, gli oracoli su Tiro sono ricordati in Guglielmo di Tiro, *Chronica*, XIII.1 (CCL 63:585); senza rapporto con presunte strutture sommerse.

¹ Le citazioni coraniche sono tratte da *Il Corano*, Introduzione, traduzione e commento di A. Bausani, Sansoni, Firenze 1975.

MADE YAYIMANIKITAN
SOPRA CELAN BUKUMAN

07 EYLUL 1999

مناظره

محمد بن زکریای رازی و ابو حاتم عبدالرحمن رازی

مقدمه و ترجمه ملخص از حسین واعظ زاده (حکیم الهی) - اراک

ابوبکر (۱) محمد بن زکریای رازی و ابو حاتم عبدالرحمن احمد بن حمدان بن احمد ورسنانی رازی دوتن از دانشمندان معروف و همزمان بودند، که از نظر معتقدات دینی و منتهجات عقلی و فکری در دو جهت مخالف و متضاد قرار داشتند. بهمین سبب مجالس مناظره میان این دو دانشمند معاصر در شهری تشکیل می شد. ابو حاتم در کتاب «اعلام النبوة» جریان مجالس مناظره و مباحثات و پرسشهایی را که میان او و دانشمند همزمانش اتفاق افتاده نقل می کند. پس از او، احمد حمید الدین کرمانی، ملقب به حجة الراقین داعی بزرگ اسمعیلی در جزیره عراق در زمان امامت الحاکم بامر الله خلیفه معروف فاطمی و مؤلف کتاب «راحة العتق»، در کتاب «الاقوال الذمیه» به آن قسمت از احتیاجات و پرسش های محمد بن زکریای رازی که بی جواب مانده پاسخ می دهد. مستشرق دانشمند مرحوم، پول کراوس اطریشی Paul Kraus در مجموعه ای که بنام «رسائل فلسفیه ل محمد بن زکریا الرازی» منتشر کرد جریان مجالس مناظره را با ذکر مباحثات و سؤال و جوابهای طرفین از کتاب اعلام النبوة استخراج کرد و بطبع رسانید. (۲) چون این مناظره میان دوتن از بزرگترین دانشمندان ایرانی قرون اولیه اسلامی روی داده و مسائل فلسفی و دینی مهمی مورد گفتگوی آن دو بوده است که از لحاظ آشناسدن به چگونگی شیوه تفکر و تعقل فلسفی آن دوره کمال اهمیت را دارد، به ترجمه ملخص آن، جهت اطلاع خوانندگان فارسی زبان اقدام شد و ابتدا به ذکر مقدمه ای مبادرت می شود و سپس ترجمه آن مناظره از روی کتاب اعلام النبوة با آن قسمت هایی که احمد حمید الدین کرمانی افزوده است، آورده می شود.

۱- وفات ابوبکر رازی بنا بر قول اصح که ابوریحان بیرونی در فهرست کتب وی می نویسد در سال ۳۱۳ هجری (ماه شعبان) و وفات ابو حاتم در ۳۲۲ هجری اتفاق افتاد.
۲- در اینجا باید مراتب تأثیر و تأسّف علاقه مندان به این قبیل مسائل را یاد آور شوم. مرحوم پول کراوس در صفحه ۳۹۴ مجموعه مزبور وعده داده بود که ردود ابی حاتم، کتاب محمد بن زکریا راجع به نبوت را که دنباله اعلام النبوة است در قسمت دوم همان مجموعه طبع و منتشر سازد اما پیش از آنکه در این امر توفیق یابد با وضع تالم آوری انحصار کرد و عالم بهت و تحقیق از این مطالب مفید بی بهره ماند.

مقدمه

قسمت اول

مورخان محقق و دانشمندانی که در موضوع پیدایش الحاد و تطور آن در قرون اولیه اسلام و همچنین در باره عوامل فکری که در وجود آمدن آن مؤثر بوده بیحس و تحقیق پرداخته اند در نتیجه مطالعات و مرجمه بمنابع مختلف معتقد شده اند که از قرن سوم هجری بعد که عصر این راوندی و پس از او محمد بن زکریای رازی بوده الحاد در محور انکار نبوت و زائده بودن بعثت انبیاء بحکم عقل و نقض ادیان و مذاهب دور میزد همچنانکه ابن راوندی در کتاب «زمرد» بنقل قول از براهمه تصوری، عقل را برای ارشاد بشر و راهنمایی آنان بصلاح و سعادت فردی و اجتماعی کافی دانسته است و از این مقدمه بر عدم لزوم نبوت و زائده بودن بعثت پیغمبران از طرف خداوند و اساس نداشتن تمام مذاهب و ادیان استنتاج می کند. این مطالب را داعی الدعاء المؤید فی اندین هبة الله بن موسی شیرازی در مجالس هفدهم از مجالس هشتم گانه خود موسوم به المجالس المؤیدیه (پس از نقل قول ابن راوندی) با ادله و براهینی که اقامه کرده است رد می کند. گرچه این قسمت فعلا مورد بحث مانیت ولی چون ترجمه و نقل قسمتی از عبارات ابن راوندی در تجلیل و ستایش عقل و نتیجه ای که بر اثبات منظور خود گرفته در روشن کردن مبحث اصلی ما تأثیر بسزائی دارد، اینک بترجمه و نقل آن پرداخته سپس به تشریح عقیده ابوبکر رازی راجع بنبوت شروع می کنیم.

«قال ابن الراوندی ان البراهمة یقولون قد ثبت عندنا و عند خصومنا الخ» ابن راوندی گفته است که براهمه میگویند نزد ما و دشمنان ما (مقصود مخالفان معتقدات آنها و کسانی است که عقیده باصل نبوت داشته اند و بعثت انبیاء را از طرف خدا برای ارشاد و راهنمایی بشر لازم میدانند) ثابت شده است که عقل بزرگترین نعمتی است که خداوند بمخلوقات خود ارزانی داشته. بوسیله عقل است که انسان پیرو دگار عالم و نعمت های او که بمردم داده شده، معرفت کامل پیدا کرده است و بخاطر همین عقل است که صحت و درستی و مطاع بودن او امر و نواهی الهی و ترغیب و ترهیب (یعنی تشویق و ایجاد رغبت و میل برای اقدام بعمل ممدوح و ترساندن از ارتکاب اعمال ناشایست و مخالف مصالح فردی و اجتماعی) را ادراک می کنیم و بحکم عقل او امر را بجای آوردیم و نواهی را ترک میکنیم. با این مقدمه اگر انبیا و فرستادگان از طرف حضرت باری تعالی مبعوث میشوند که اموری را که عقل واجب و مستحسن دانسته تحسین و اموری را که بحکم عقل ممنوع است تقبیح کنند، در این صورت توجه بحجت و ادله آنها و اجابت دعوتشان از عهده ماساقط می باشد زیرا با وجود عقل بوجود انبیاء

أبي جابر الزبير

وأثره في علوم الحديث

تأليف

الدكتور رفعت فوزي بجيد المطلب
استاذ الشريعة بجامعة القاهرة وأمام القرى

SONHA HALEY DOĞUMAN

16 EKİM 1995

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Demirbaş No:	33509
Tasnif No:	922.974 HAT

النشر مكتبة الخانجي بالقاهرة

1415/1994
Kahire

169624

الدكتور محمد خرويات

أبو حاتم الرازي

وجهوده في خدمة السنة النبوية

أطروحة لنيل دكتوراه الدولة في الآداب

الجزء الثالث

Tercüpe Erişim Kartı	
İslâm Araştırmaları Merkezi	
Kütüphanesi	
Dem. No:	169624
Tas. No:	

التحصيل - الضبط - الأداء

Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân (501/58)

الكتاب : أبو حاتم الرازي (ت 277 هـ) وجهوده في خدمة السنة النبوية

الجزء الثالث

التحصيل - الضبط - الأداء

المؤلف : الدكتور محمد خرويات

الطبعة : الأولى 2004

الطبع : المطبعة والوراقة الوطنية - الحى الحمدي - الدادويات - مراكش

الهاتف: 044 30 37 74 / 044 30 25 91

الإيداع القانوني: 2004/1658

ردمك : 9954 - 8500 - 0 - 7

pourra avoir ainsi plus facilement sous la main. Il y a là quatorze études précédées d'une brève présentation des éditeurs et suivies d'un précieux index.

On retrouve dans ces études les grandes qualités qui furent celles de G. Vajda, à la fois érudit et homme de synthèse aux rapprochements suggestifs. Les études ici proposées nous offrent ainsi aussi bien des textes et leurs traductions que des orientations de travail ou des indications bibliographiques. Elles portent sur la spéculation arabo-islamique, que ce soit sous l'angle de la réflexion philosophique ou de la réflexion religieuse.

L'ouvrage, selon la tradition de Variorum, conserve la pagination d'origine et rajoute simplement un numéro d'ordre en chiffres romains. Pour la commodité nous suivrons cet ordre et, ce faisant, la présentation des éditeurs qui distingue trois rubriques pour la répartition des études : *islamica* pour les questions relevant de la théologie, *philosophica* pour celles qui concernent la *falsafa*, *heterodoxa* pour ce qui touche à l'hérésiographie. Voici, brièvement, l'ensemble de ces études.

I. *Melchisédec dans la mythologie ismaélienne* in *Journal Asiatique* 1945 (12 p.). C'est l'étude des passages de deux traités ismaéliens (début du 13e siècle et 15e) relatifs à Melchisédec qui est ici considéré comme manifestation de Dieu à l'époque d'Adam, de Noé et d'Abraham. G.V. souligne le fait que des savants ismaéliens pouvaient, comme l'avait déjà montré P. Kraus, recourir directement aux textes hébreux ou syriaques de l'Ancien ou du Nouveau Testament pour leur systématisation théologique.

II. *A propos de la perpétuité de la rétribution d'outre-tombe en théologie musulmane* in *Studia Islamica*, 1959 (10 p.). G. Vajda traduit ici un fragment perdu en arabe de David b. Marwān al-Muqammiš (vers 900) et conservé dans une version hébraïque due à Juda b. Barzilai (début du 12e siècle) dans son commentaire du Livre de la Création. Cet article nous donne ainsi le texte de différents arguments mu'tazilités cités par David dans son développement sur cette question de la perpétuité de la rétribution dans l'au-delà et sur sa nature.

III. *Aperçu sur le K. al-Tauḥīd d'al-Kulīnī* in *Acta Orientalia A.S.H.* Budapest, 1961 (4 p.). Il s'agit d'un bref plan de la partie consacrée au *tawḥīd* dans le premier traité de *ḥadīth* qui fasse autorité pour les ṣī'ites, le *K. al-Kāfi* de Muḥammad b. Ya'qūb al-Kulīnī (m. 328/939).

IV. *Les lettres et les sons de la langue arabe d'après Abū Ḥātim al-Rāzī* in *Arabica* 1961 (18 p.). C'est une présentation de passages importants du *Kitāb al-Zīna ft-l-kalīmāt al-arabiyya al-islāmiyya*, ouvrage des plus intéressants pour ceux qui réfléchissent sur les problèmes de la langue arabe au 9e et au 10e siècle. G.V. traduit et commente de longs extraits sur l'alphabet arabe ainsi que l'interprétation qu'en donne Rāzī en s'appuyant sur Ġā'far al-Ṣādiq. C'est l'occasion de nombreux aperçus sur les problématiques de l'époque.

V. *La connaissance naturelle de Dieu selon al-Ġāḥiḡ critiquée par les Mu'tazilités* in *Studia Islamica* 1966 (16 p.). Cette thèse sera réfutée par les Mu'tazilités postérieurs car elle met en cause une conception de la volonté qui lui enlève toute dimension affective, elle supprime pratiquement la responsabilité de l'homme et rend inutile le *nazar*, cette « démarche discursive de découverte de la vérité », obligatoire et antérieure à l'assentiment de la foi.

VI. *Le problème de la vision de Dieu (ru'ya) d'après quelques auteurs ṣī'ites duodécimains* in *Le Shi'isme imāmīte* (T. Fahd) Paris, 1970 (24 p.). A partir de textes de Kulaynī et d'Ibn Bābūyeh, G.V. montre que la doctrine imāmīte rejette la vision de Dieu par l'œil pour présenter une vision interne et par la foi. On trouvera ici de nombreux textes traduits dont certains sont très intéressants par l'analyse qu'ils font de la vision et par le rapprochement qui peut être fait avec la démarche des Mu'tazilités.

VII. *L'attribut divin d'irāda (volonté) d'après une source inexplorée* in *Studia Islamica*, 1970 (12 p.). En suggérant différentes pistes pour une étude des difficultés soulevées dans le *kalām* par la « volonté », G.V. propose ici une contribution sous la forme d'une « traduction condensée » du chapitre sur la volonté qui se trouve dans la somme théologique du karāite Yūsuf al-Baṣīr qui remonterait au 12e-13e siècle.

VIII. *De quelques fragments mu'tazilités en judéo-arabe* in *Journal Asiatique*, 1976 (7 p.). Il s'agit d'une notice « provisoire » présentant onze fragments provenant de la Geniza du Caire et abordant différents problèmes.

IX. *Un champion de l'avicennisme. Le problème de l'identité de Dieu et du Premier Moteur d'après un opuscule judéo-arabe inédit du XIIIe siècle* in *Revue Thomiste*, 1948 (29 p.). Le grand intérêt de cet article est qu'il nous offre, après une brève et précieuse présentation, la traduction française d'un opuscule arabe, une « dissertation métaphysique » de Mūsā b. Yūsuf al-Lāwī. Ce texte, comme la question à laquelle il se rapporte, intéressera tous ceux qui travaillent dans le champ de la *falsafa* et de l'histoire du cheminement des idées dans le siècle d'Avicenne et d'Averroès.

X. *A propos de l'averroïsme juif* in *Sefarad*, 1952 (29 p.). C'est l'analyse d'un opuscule de Moïse Cohen Ibn Crispin (14e siècle) sur la destinée et la Providence. Cette présentation est suivie d'une analyse d'un ouvrage de Guttmann sur Albalag (deuxième moitié du 13e siècle), ouvrage en hébreu inaccessible à beaucoup d'orientalistes. Ces quelques pages viennent heureusement illustrer le passage consacré par G.V. à Albalag dans son *Introduction à la Pensée Juive du Moyen Age*, 1947, p. 158-159.

XI. *A propos d'une citation non identifiée d'Al-Fārābī* dans le « Guide des Egarés » in *Journal Asiatique*, 1965 (8 p.). G.V. montre comment un passage du commentaire de Farabi aux *Topiques* figurant dans le fameux manuscrit TE 41 de Bratislava permet de mieux comprendre un passage de Maïmonide dans lequel celui-ci oppose Farabi et Galien, bien que ce passage ne réponde pas entièrement aux questions soulevées.

XII. *Langage, philosophie, politique et religion d'après un traité récemment publié d'Abū Naṣr al-Fārābī* in *Journal Asiatique* 1970 (14 p.). Il s'agit d'une excellente présentation en une quinzaine de pages d'un ouvrage majeur de Farabi, le *K. al-Ḥurūf* qui, publié par Muḥsin Maḥdī à Beyrouth en 1969 a, depuis lors, permis de beaucoup progresser dans la connaissance du Second Maître, en particulier grâce à la réflexion qui s'y trouve sur le langage.

إختلاف الاجتهاد في بعض الرواة بين الإمامين البخاري

وأبو حاتم الرازي

محمد ابراهيم السامرائي: قسم أصول الدين، جامعة اليرموك.

ملخص

تناولت في هذا البحث الرواة الذين أودعهم البخاري كتابه الضعفاء وقال عنهم أبو حاتم الرازي يحولون منه إلى الثقات محاولاً إثبات كلام أبي حاتم الرازي مدلاً عليه ببيان الأسباب التي دعت البخاري لذكرهم، مع الاختصار والإيجاز في تراجمهم، مرتباً لهم على حسب موردهم في الجرح والتعديل، وخلصت إلى جملة من النتائج أودعتها عند كل ترجمة ما أمكن وحسب أهميتها في هذا البحث.

المقدمة:

ميز العلماء بين راوي الحديث الذي يعتمد حديثه أصولاً ومن قصر فلا يقبل إلا متابعة، ومن هنا اختلفوا فالبعض يرى أن من قصر به الوصف بحيث لا يعتمد على روايته أصولاً، يكون مع الضعفاء، والبعض الآخر يرى أن الثقة قد يطرأ عليه ما يجعل روايته وإن لم تعتمد أصولاً لا تنزل فتضعف الضعف الذي يردها.

وفي اختلاف العلماء في إطلاق الأوصاف المتضادة ما يجعل النفس متشوفة لمعرفة هؤلاء الرواة، وما هي خلاصة الخلاف فيهم، وما هي الأغراض الحاملة على ذلك الخلاف.

ومن خلال جرد الرواة الذين وصفوا بذلك عن أبي حاتم من الجرح والتعديل وقال عنهم البخاري ضعيف، جعلته موضوع بحثي وقسمته إلى قسمين وخاتمة وفهارس.

القسم الأول: يشمل كلمة موجزة عن أسباب اختلاف النقد في الراوي الواحد باختصار.

القسم الثاني: الرواة الذين اختلف فيهم البخاري وأبو حاتم الرازي، ثم قاتمة أخص فيها أهم نتائج البحث، وفهرساً بقائمة المراجع والمصادر.

Uluwat-Buhari: Muh. b. Ismail dasyari, d. 1111
K. Abu Hatim al-Razi

ابحاث اليرموك: سلسلة العلوم الانسانية والاجتماعية، مج. 19، ع. 2، ب. 2، 2003 إربد.

12. LAWSON, Todd (ed.). *Reason and Inspiration in Islam. Theology, Philosophy and Mysticism in Muslim Thought. Essays in Honour of Hermann Landolt*. London-New York, I.B.Tauris & The Institute of Ismaili Studies, 2005, 558 p.

En hommage à Hermann Landolt, ce volume réunit un grand nombre d'articles de spécialistes consacrés à l'islam, dont certains font l'objet d'une recension dans ce numéro (cf. c.r. n° 183, 266, 273). Une bibliographie de Hermann Landolt est donnée au début de l'ouvrage (pp. 7-18).

- Manicheïsme
- Valerî
- Talizye
- Velayet
- Cincyd-i Bafdeh
- Farabi
- Ibn Sîna
- Ibn Tufayl
- Kadi Ni'man
- Batîm
- Ebu Hatim er-Razi
- Gaggali
- Sems-i Tebrizi
- Ahmed Gaggali
- Suhrawardi Sihat.

Part One: Classical Islam : Karim Douglas Crow, "The 'Five Limbs' of the Soul: A Manichaean Motif in Muslim Garb?" (pp. 19-33). Donald P. Little, "Narrative Themes and Devices in al-Wāqidī's *Kitāb al-maghāzī*" (pp. 34-45). L. Clarke, "The Rise and Decline of *Taqiyya* in Twelver Shi'ism" (pp. 46-63). Ahmet T. Karamustafa, "*Walāya* According to al-Junayd (d. 298/910)" (pp. 64-70). Fabienne Pironet, "L'importance du *Traité de l'harmonie d'al-Fārābī*: ses visées politiques" (pp. 71-84). Paul E. Walker, "Philosophy of Religion in al-Fārābī, Ibn Sīnā and Ibn Tūfayl" (pp. 85-101). James Winston Morris, "Revisiting Religious Shi'ism and Early Sufism: The Fourth/Tenth Century Dialogue of 'The Sage and the Young Disciple'" (pp. 102-116). Bulbul Shah, "Al-Qāḍī al-Nu'mān and the Concept of *Bāṭin*" (pp. 117-126). Faqīr Muḥammad, "Hunzai; The Concept of Knowledge According to al-Kirmānī (d. after 411/1021)" (pp. 127-141). Shin Nomoto, "An Early Ismaili View of Other Religions: A Chapter from the *Kitāb al-Is'lāh* by Abū Ḥatīm al-Rāzī (d. ca. 322/934)" (pp. 142-156). Wilferd Madelung, "An Ismaili interpretation of Ibn Sīnā's *Qaṣīdat al-Nafs*" (pp. 157-168). Soraya Mandi Hajjaji-Jarrah, "*Āyat al-Nūr*: A Metaphor for Where We Come From, What We Are and Where We Are Going" (pp. 169-184).

Part two: Medieval Islam : Peter Heath, "Reading al-Ghazālī: The Case of Psychology" (pp. 185-199). Nasrollah Pourjavady, "Stories of Aḥmad al-Ghazālī 'Playing the Witness' in Tabrīz (Shams-i Tabrīzī's interest in *shāhid-bāzī*)" (pp. 200-220). Roxanne D. Marcotte, "Reason ('*aql*) and Direct Intuition (*mushāhada*) in the Works of Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī (d. 587/1191)" (pp. 221-234). John Walbridge, "Al-Suhrawardī on Body as Extension: An Alternative to Hylomorphism from Plato to

er. Lisak (Kizayri)
Behrastani
Kazani
Wahmaddini
Kubrawi
Paravani

Leibniz" (pp. 235-247). Michel Chodkiewicz, "*Mi'rāj al-kalima*: de la *Risāla Qushayriyya aux Futūḥāt Makkīyya*" (pp. 248-261). Diana Steigerwald, "Al-Shahrastānī's Contribution to Medieval Islamic Thought" (pp. 262-273). William C. Chittick, "The Pertinence of Islamic Cosmology: Reflections on the Philosophy of Ardā' al-Dīn Kashani" (pp. 274-283). Elizabeth Ross Alexandrin, "The Sciences of Intuition and the Riches of Inspiration: Najm al-Dīn Kubrā in Jāmī's *Nafahāt al-uns*" (pp. 284-297). Devin DeWeese, "Two Narratives on Najm al-Dīn Kubrā and Raḍī al-Dīn 'Alī Lālā from a Thirteenth-Century Source: Notes on a Manuscript in the Raza Library, Rampur" (pp. 298-339). Etin Anwar, "Ibn Sīnā and Meister Eckhart on Being" (pp. 340-352). Pierre Lory, "La Vision de Dieu dans l'Onirocritique Musulmane Médiévale" (pp. 353-363). Leonard Lewisohn, "The Spiritual Journey in Kubrawī Sufism" (pp. 364-379). Richard J.A. McGregor, "Notes on the Transmission of Mystical Philosophy: Ibn 'Arabī according to 'Abd al-Wahhāb al-Sha'rānī" (pp. 380-394).

Ismailiyye
Ahmed Hanifiyye
Makfi bendiyye
Mullik
Molla Sadra
Fayz-i Kazani
Cincyd-i Bafdeh

Part Three: Pre-Modern Islam : Farhad Daftary, "Shāh Ṭāhir and Nizārī Ismaili Disguises" (pp. 395-406). Abdollah Vakily, "Some Notes on Shaykh Aḥmad Sirhindī and the Problem of the Mystical Significance of Paradise" (pp. 407-417). Sajida S. Alvi, "The Naqshbandī Mujaddidī Sufi Order's Ascendancy in Central Asia Through the Eyes of its Masters and Disciples (1010's-1200's/1600's-1800's)" (pp. 418-431). Mohammad Ali Amir-Moezzi, "Le combattant du *ta'wīl*" Un poème de Molla Sadra sur "Ali (Aspects de l'imamologie duodécimane IX)" (pp. 432-454). Shigeru Kamada, "Fayḍ al-Kāshānī's *Walāya*: The Confluence of Shi'i Imamology and Mysticism" (pp. 455-470).

Part Four: Modern Islam : Eric Ormsby, "The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in Islamic Theology" (pp. 471-489). Bernd Radtke, "The Eight Rules of Junayd: A General Overview of the Genesis and Development of Islamic Dervish Orders" (pp. 490-502). Shafique N. Virani, "Symphony of Gnosis: A Self-Definition of the Ismaili Ginān Tradition" (pp. 503-521). Ahmad Kazemi Moussavi, "The Attitude of the 'Ulamā towards the Government in Nineteenth-Century Iran" (pp. 522-537). Mehdi Mohaghegh, "Traditional Philosophy in Iran with Reference to Modern Trends" (pp. 538-541). Bert G. Fragner, "Traces of Modernisation and Westernisation? Some Comparative Considerations concerning Late Bukhāran Chronicles" (pp. 542-558). R.

MADE IN TURKEY
SONRA... KÜTÜPHANESİ

24 EKİM 2000

Abū Ḥātim al-Rāzī, Aḥmad ibn Ḥamdān

adding elaborations of their own and thereby laying the foundations of the Ḥanafī school. He surpassed his contemporaries in the degree to which he used systematic reasoning in the justification of legal rules, and thus helped to move Muslim jurisprudence in the direction of the classical formulations which it was to receive in the following generations. The attribution to him of early doctrinal creeds entitled *fiqh akbar* testifies to his importance in the development of Muslim theological thought as well.

Text edition

Musnad, A.H. Maḥmūd (ed.), Cairo (1981).

Further reading

Schacht, J., *Introduction to Islamic Law*, Oxford (1964), 40–1, 44–5.

B. WEISS

See also: *fiqh*

Abū al-Ḥasan ‘Alī ibn ‘Abd Allāh al-Shushtarī see al-Shushtarī

Abū al-Ḥasan al-Rummānī see al-Rummānī, ‘Alī ibn ‘Īsā

Abu Hatim Razi

Abū Ḥātim al-Rāzī, Aḥmad ibn Ḥamdān (d. 322/933–34?)

Ismā‘ilī *dā‘ī* (missionary) and religious scholar, active in Rayy and Daylam during the first two decades of the fourth/tenth century; he is said to have died in Azarbaijan. Three of his works are extant: *Kitāb al-Zīna* is a voluminous work on the superiority of the Arabic language and on Islamic religious terminology. It contains quotations from many poets and scholars (including the mystic al-Ḥakīm al-Tirmidhī) and enjoyed great prestige among Sunnīs (e.g. Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī). *Kitāb a‘lām al-nubuwwa* is Abū Ḥātim’s version of a debate between himself and the physician and philosopher Abū Bakr al-Rāzī, who is only referred to as *al-mulhid* (‘the apostate’) and who appears as the rationalist anti-authoritarian opponent of prophetic religion. Abū Ḥātim’s is the first among several theological works written against the

famous physician. *Kitāb al-Iṣlāḥ* is the oldest extant Ismā‘ilī work presenting a Neoplatonic world-view. It was written to ‘correct’ the apparently more radical, gnostic views propounded by Abū Ḥātim’s fellow *dā‘ī*, Muḥammad ibn Aḥmad al-Nasafī, and reflects doctrinal controversies within fourth/tenth century Ismā‘ilism.

Text editions

Kitāb al-Iṣlāḥ, Ḥasan Minūchihr (ed.), with an English introd. by Shin Nomoto. Islamic Thought series, vol. 12, Tehran: Institute of Islamic Studies; Univ. of Tehran and Kuala Lumpur: Intl Inst. of Islamic Thought and Civilization (forthcoming).

Kitāb a‘lām al-nubuwwa: P. Kraus (partial ed.), in *Abi Bakr ... Raghensis Opera Philosophica Fragmentaque quae Supersunt*, Cairo (1939); reprinted Beirut (1402/1982), 295–313; complete edition, S. al-Sawī (ed.), Tehran (1977).

Kitāb al-Zīna, fasc. 1 & 2, H.F. Ḥamdānī (ed.), Cairo (1957, 1958); fasc. 3, A.S. al-Sāmarrā‘ī (ed.) in *al-Ghuluww wa-al-firaq al-ghāliya fī al-ḥaqāra al-Islāmiyya*, Baghdad (1972), 228–310.

Further reading

Brion, Fabienne, ‘Philosophie et révélation: traduction annotée de six extraits du *Kitāb A‘lām an-nubūwa* d’Abū Ḥātim ar-Rāzī’, *Bulletin de Philosophie Médiévale* 28 (1986), 137–62.

Daftary, Farhad, *The Ismā‘ilis: their History and Doctrines*, Cambridge (1990).

Halm, Heinz, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismā‘īliya: eine Studie zur islamischen Gnosis*, Wiesbaden (1978).

—, ‘Abū Ḥātem Rāzī’, *Elr* 1: 315.

Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany, NY (1988).

Nomoto, Shin, ‘An essay on the Ismā‘ilī view of other religions based on a chapter from *Kitāb al-Iṣlāḥ* by Abū Ḥātim al-Rāzī’, *Reports of the Keio Inst. of Cultural and Linguistic Studies* 25 (1993), 121–43.

—, ‘The cosmos and the prophets: the prophetology in *The Book of Correction (Kitāb al-Iṣlāḥ)* by Abū Ḥātim al-Rāzī’, *Orient* vol. 38, 1 (1995).

Poonawala, Ismail K., *Biobibliography of Ismā‘ilī literature*, Malibu, California (1977).

Stern, Samuel M., *Studies in Early Ismā‘ilism*, Jerusalem/Leiden (1983).

Vajda, G., ‘Les lettres et les sons de la langue arabe d’après Abū Ḥātim al-Rāzī’, *Arabica* 8 (1961), 113–80.

Walker, Paul E., *Early Philosophical Shiism: The Ismaili Neoplatonism of Abū Ya‘qūb al-Sijistānī*, Cambridge (1993).

H. LANDOLT

EIR, I

Görvüldü

chen Kalifates, Bonn, 1972. W. al-Qāzī, *al-Kaysāniya fi'l-ta'rik wa'l-adab*, Beirut, 1974, pp. 196ff. T. Nagel, *Rechtleitung und Kalifat*, Bonn, 1975, pp. 157ff.

(T. NAGEL)

ABŪ HĀTEM RĀZĪ, AḤMAD B. ḤAMDĀN AL-VARSENĀNĪ AL-LAYṬĪ, Isma'ili *dā'i* (missionary) and author of the 4th/10th century. He was born in Pašā-pūya, a district south of Ray, and became deputy to Ġiāī, the Isma'ili *dā'i* active there. According to Nezām-al-molk, Abū Hātem forced out the successor of Ġiāī, Abū Ja'far Kabīr (who suffered from attacks of melancholy) and himself became the local Isma'ili leader. Apparently he succeeded in converting the governor of Ray, Aḥmad b. 'Alī (307-11/919-24). In 313/925-26 or 314/926-27, when Ray was conquered by the Samanids, who were Sunnites, Abū Hātem fled to Daylam, the mountainous region southeast of the Caspian Sea. There he lent support to the Gilite leader Asfār b. Širōya in his battle against the Zaydī imams of Ṭabarestān. At first the Daylamite prince Mardāvij b. Zīār, who subdued Asfār, apparently tolerated Abū Hātem's influence; his dispute with the philosopher Abū Bakr Moḥammad b. Zakariyā' Rāzī is said to have taken place in Mardāvij's presence. Abū Hātem incurred, however, the disfavor of Mardāvij when his predicted date of the Mahdī's appearance proved wrong. He had to flee and died in 322/933-34 on the way or in exile in Azerbaijan.

According to a late Isma'ili source, *Oyun al-aḡḡār* of Edris b. Ḥasan (d. 872/1468), Abū Hātem recognized the Fatimids as imams and dedicated his book *Ketāb al-zīna* to their second caliph, Qā'em (322-34/934-46). This report is doubtful; it is seen from his *Ketāb al-eslāh* that he considered his own lifetime as an interim (*fatra*), i.e., a time without an imam. Like the Qarmaṭīs of Baḥrayn, he seems not to have accepted the Fatimids as true 'Alids. (Only with Abū Ya'qūb Sejestānī did "the Persian school" of Isma'ilis bend to the Fatimids claim.)

Abū Hātem's book *al-Jāme'* (on *feqh*), mentioned in the *Fehrest*, is not extant. His voluminous work *Ketāb al-zīna* deals unsystematically with Islamic theological terminology. This work seems to be modelled after the lost *Ketāb al-bayān* of Ġiāī. In his *A'lām al-nobūwa* Abū Hātem defends the notion of prophethood against the philosopher Abū Bakr Rāzī. *Ketāb al-eslāh* is the oldest remaining Isma'ili work presenting doctrines of a Neoplatonic sort which developed in "the Persian school" from the beginning of the 4th/10th century. This book, available in several manuscripts, constitutes part of a longer controversy among the Persian Isma'ilis about the proper form of the new doctrine; Abū Hātem corrects numerous points in the *Ketāb al-maḡḡūl* of his contemporary and fellow *dā'i* Nasafī. (In his lost *Ketāb al-noṣra* Abū Ya'qūb leveled criticism against *Ketāb al-eslāh*, and his book was itself criticized by Ḥamid-al-dīn Kermānī in *Ketāb al-rūz*.) From the disconnected criticisms made of Nasafī's book, one can reconstruct the basic ideas of Abū

Hātem's own doctrine, which has not reached us in any systematic presentation. The Intellect ('*aql*) is God's first originated being (*al-mabda' al-awwal*), and from the Intellect the Soul (*nafs*) proceeds through emanation (*enbe'āt*). Beneath the Soul, which, together with the Intellect, builds the sublime world (*al-'ālam al-la'if*), the world of gross matter (*al-'ālam al-ka'if*) begins. The highest level in this world is occupied by matter and form; these are not emanated from the Soul but rather are mere effects or impressions (*ātār*) produced (*aḡḡara*) by it through thought. Following the one creator and his two creations, three kinds of matter are distinguished: The first is purely imagined (*wahmīya*) and consists of the states of the Soul, namely motion and repose; the second comprises the four elementary qualities (*afrād*)—dryness and moistness, warmth and cold; the third consists of elements (*ommahāt*) which are composed of these qualities; as a result of their mingling, the four substances (*jawāher*) arise—minerals, plants, animals, and man.

In his psychology Abū Hātem maintains, contrary to Nasafī, that human souls are not parts (*ajzā'*) of the Universal Soul, but only effects (*ātār*), which belong completely to this world and hence are imperfect. It is the goal of the Isma'ili teachings to provide individual souls with that perfection (*tamām*) which is characteristic of the Universal Soul by virtue of its essence.

Like other Isma'ili authors, Abū Hātem proclaims a cycle of seven enunciating (*nāteq*) prophets (Adam, Noah, Abraham, Moses, Jesus, Moḥammad, and the Mahdī). Unlike Nasafī and Sejestānī, he declares that Adam revealed a system of religious law (*ṣarī'a*) which later was abrogated by Noah.

Bibliography: Editions: *A'lām al-nobūwa*, partly edited by P. Kraus, in *Opera philosophica*, Cairo, 1939, pp. 291-316. Complete edition by Š. al-Šawī and Ġ. A'wānī, Tehran, 1977. *Ketāb al-zīna*, partly edited by H. F. al-Ḥamdānī, 2 vols., Cairo, 1956, 1958. Sources: Baḡdādī, *Furq* (Cairo²), p. 283. *Lesān al-muzān* I, p. 164. *Fehrest* (Tehran), pp. 239, 240. K'āja Nezām-al-molk, *Sīasat-nāma*, ed. C. Schefer, Paris, 1891-93, p. 186. Maqrīzī, *Ette'āz al-ḡonafū'*, ed. al-Šayyāl, Cairo, 1967, p. 186. W. Ivanow, *Studies in Early Persian Ismailism*, Bombay, 1955, pp. 87-122. Idem, *Ismā'ili Literature*, Tehran, 1963, pp. 24-26. S. M. Stern, "Abū Hātim al-Rāzī," *EP*² I, p. 125. Idem, "The Early Isma'ili missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania," *BSOAS* 23, 1960, pp. 56-57. W. Madelung, "Das Imanat in der frühen ismailitischen Lehre," *Der Islam* 37, 1961, pp. 103-06. I. K. Poonawala, *Bibliography of Isma'ili Literature*, Malibu, 1977, pp. 36-39. H. Halm, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Isma'iliya*, Wiesbaden, 1978, index, s.v. Rāzī, Abū Hātim

(H. HALM)

ABU'L-HAYJĀ ARDAŠĪR B. DAYLAMSOḔĀR NAJMĪ Qotbī, Persian poet of the 5th-6th/11th-12th centuries. At his request Asadī Tūsī (q.v.) wrote the

Abū Ḥātim al-Rāzī 2121, 2640, 3913, 6659 (on universal knowledge), 6771; **Abū Bakr** al-Rāzī 8344 (debate with ~, date); **Abū Ya‘qūb** al-Sidjīstānī as Ismailī predecessor 9108; *‘Alām al-nubuwa* 14 (part: al-Munāzarāt bayna Abī Ḥātim al-Rāzī wa-Abī Bakr al-Rāzī), 150 (edition), 151 (part: al-Munāzarāt bayna Abī Ḥātim al-Rāzī wa-Abī Bakr al-Rāzī), 152 (edition of part: al-Munāzarāt bayna Abī Ḥātim al-Rāzī wa-Abī Bakr al-Rāzī), 1622 (part, French translation), 1623 (part, French translation), 2129 (analysis), 2150 (comparison with Fārābī’s political philosophy); 3709 (Abū Bakr al-Rāzī: fall of the soul), 3778 (translation, part), 3804 (English translation with commentary, part), 4759 (interpretation of biblical legends; comparison with Abū Ḥātim al-Rāzī, *al-Islāh*), 6185 (analysis, part), 7038 (source informing about Abū Bakr al-Rāzī’s philosophy), 8510 (debate about prophecy; table of contents), 9088 (part: al-Munāzarāt bayna Abī Ḥātim al-Rāzī wa-Abī Bakr al-Rāzī, shortening Persian translation), 9114 (on religion and prophecy – against Abū Bakr al-Rāzī); **biography** 8344, 8510; **creation** 8353 (concept of ~); *al-Islāh* 4759, 8344 (critique of Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ibn Aḥmad al-Nasafī, *al-Maḥṣūl*) 8510, 9115; **Ismailī** predecessor of Abū Ya‘qūb al-Sidjīstānī 9108; **Jesus** – prophetic mission 6869; **Koran** – discussion with Abū Bakr al-Rāzī – analysis 7175; **religion** 8344 (report on Persian ~); *al-Zīna* – 152 (edition), 8510; Muḥammad al-Nasafī 9115 (debate with ~); **philosophy** 2135 (concept of ~), 4891 (concept of ~), 8510 (critique of ~); **prophecy** 9114 (on religion and ~ – against Abū Bakr al-Rāzī); **time**, concept of 1992, 9109

Abū Ḥayyān al-Tawhīdī 56 (monograph, Arabic), 823, 1379 (monograph), 1381 (Arabic “humanist”), 1979 (monograph), 2115 (monograph, Arabic), 2640, 3873 (survey, Ottoman Turkish), 4037 (monograph, Arabic), 4645 (monograph, Arabic), 4708/2 (concept of man), 4990, 5262, 5268, 7432/1 (articles, Russian), 7661 (as philosopher and littérateur and his predecessors), 7736 (monograph, Arabic), 8071 (survey), 8129 (as littérateur, artist; monograph, Arabic) 8130 (littérateur – monograph, Arabic), 8546 (author, time); **arts**, concept of 7214a; *al-Baṣā’ir wa-l-dhakhā’ir* 1380 (structure, importance), 7170 (book I, analysis), 7246 (parallels in Abū Sulaymān al-Sidjīstānī, *Ṣiwān al-ḥikma*), 8538 (book I, edition); **biography** 4990, 5817, 7170, 9409; **discussions**, philosophical 2655; **epistemology** 6833; **ethics** 7244; **Fārābī** 6833 (school of ~); **friendship**, concept of 8506; **grammar** and logic 2653; *al-Hawāmīl*

“**freethinker**” 1909, 3621, 5292, 5295 *al-Fuṣūl wa-l-ghāyāt* – 8494 (epicurean philosophy?); **good**, philosophy of the ~ 7826; **history**, philosophy of 223; *ikhṭilāf al-ārā’* 5440; **Ikhwān al-Ṣafā’** 2444; *al-khayr* 7826; **life** 5447; **Luzūm mā lā yalzam** – 5292 and 5295 (extracts, German translation), 5374 (cosmology); **Luzūmiyyāt** 5296 (philosophical poems, analysis), 5375 (analysis), 7303 (monograph, Arabic); **man**, nature of 4991; **Mazdakiyya** 2445; **misanthropy** 723; **pessimism** (tashā‘um) 723; **poems**, philosophical 41, 5296; **reason**, role of 570; **society**, critic of 6469; **thought** 357 (monograph, Arabic), 3010, 3013, 5375, 5447, 5831, 5931, 6012, 6094, 9382; **time**, concept of 965

Abū l-Barakāt al-Baghdādī 183, 2330 (survey), 2633 (survey), 2640, 6677, 6806, 7071, 7091 (studies on ~), 8035, 8247 (survey); **conversion** to Islam 8408; **emanation**, critic of 510; **epistemology** 7039; **God’s** knowledge of particulars 8097; **Ibn Sīnā** – critique by Abū l-Barakāt 181, 4337 (doctrine of soul and intellect), 4338, 7916 (metaphysics); **ideas**, theory of 180; **impetus** = mayl qasrī 7075; **intellect** 2239; *al-Mu‘tabar fī l-ḥikma* 158 (edition; translation, part), 635 (structure and classification of sciences), 4631 (critical remarks by Ibn Taymiyya), 7059 (celestial physics, motion); 7092 (metaphysics – poetics – comparison with Ibn Sīnā); 7065 (composition, method), 8016 (Turkish translation of parts); 9426 (commentary on Aristotle, *De interpretatione*, ch. 9; on modal judgments; on mode and matter; on fate and divine decree – English translation), 9464 (Logic, book I.13, analysis), **philosophy** 2122; 2397, 7065, 8814 (survey); **physics** 7043, 7038, 7065; **platonic** impact 8504; “**possible**” 9426; **rhetoric** – 9345 (impact of Ibn Sīnā); *Ṣaḥīḥ adillat al-naql fī māhiyyat al-‘aql* – edition 487 **soul** 851 (survey), 8097 (~ and resurrection of the body); **space** – void 7043; **-Suhrawardī**, impact of Abū l-Barakāt 9464; **time** 7350 (~, eternity and heavenly bodies), 9385 (concept of ~); **works** 487 (list of ~); **world** 8097 (eternity and creation); *wudjūd* – khulūd 190

Abū l-Barakāt Ibn Bishr 3913

Abū l-Djaysh al-Naḥwī – infinite number – reply by Yahyā Ibn ‘Adī 9361

Abū l-Faḍl Dja‘far Ibn ‘Alī al-Dimashqī, *al-Ishāra ilā māḥāsīn al-tid-jāra* – analysis 1780

Abū l-Faḍl Ibn al-‘Āmīd → Ibn al-‘Āmīd

Abū l-Faḍl Ibn Ḥasdāy → Ibn Ḥasdāy

381/991), author of *Man lā yaḥduruhu l-faqīh*. (Nāṣir al-Dīn al-Ṭūsī, author of *Istibṣār* and *Tahdhīb al-aḥkām*, lived slightly later—d. 460/1067.) Notable among Imāmī savants of the Buyid era is al-Shaykh al-Mufid (Ibn al-Mu‘allim) (d. 413/1022).¹¹⁰

Al-Kulīnī is regarded by the Shī‘īs as the “renovator” who appeared at the beginning of the fourth century (A.H.). He was from the village of Kulīn (or Kulayn) near Rayy, which had a large Shī‘ī component, and where a maternal uncle, ‘Allān, was a leading figure. His activity was centered in Baghdad, where his tomb came to be revered as that of an Imām. He died on the eve of the advent of the Buyids, in the year of the death of the last mediator (*safīr*) of the Twelfth Imām, the beginning of the major occultation.¹¹¹

Al-Kulīnī’s religious thought was centered on Tradition and dogmatic (as opposed to speculative) theology. He was antagonistic to Mu‘tazilism. His *magnum opus*, *al-Kāfī fī ‘ilm al-dīn*, which took twenty years to complete, consists of two parts: one on the foundations of belief (*uṣūl*), the other on positive law (*furū‘*). In this work al-Kulīnī provided the Imāmī Shī‘īs with a systematic doctrinal treatise. The book, comprising more than 15,000 traditions ascribed to the Imāms and the Prophet, has been compared to the enormous *corpus juris* of the Ḥanbalī Sunnī traditionist, Abū Bakr al-Khallāl (d. 311/923). It has been suggested that, in making their own collections of traditions, the Shī‘īs emulated an accepted Sunnī practice.¹¹²

Ibn Bābawayh was the son of a Shī‘ī sheikh from the great Shī‘ī center of Qumm. He came to Baghdad in 355/966, where he taught.¹¹³ Rukn al-Dawla, holding him in high esteem, invited him to Rayy.¹¹⁴ Tawḥīdī mentions (*Akhlāq*, p. 167) that the Ṣāḥib Ibn ‘Abbād banished him, but no reason is given for this.¹¹⁵ The Ṣāḥib’s action may have been motivated by Ibn Bābawayh’s open hostility to Kalām. This hostility is expressed in his dogmatic writings, in which he cites traditions condemning theological disputations (e.g., concerning God and predestination), invoking the authority of Ja‘far al-Ṣādiq.¹¹⁶

¹¹⁰ D. M. Donaldson, *The Shi‘ite Religion* (London 1933), pp. 281-90; R. Strothmann, “Shī‘a,” *SEI*, 534-41, on pp. 537-38.

¹¹¹ W. Madelung, “al-Kulaynī,” *EI*, III, 362-63; Sezgin, *GAS*, I, 540-42; H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique* (Paris 1964), p. 54; Donaldson, pp. 284-85, *et passim*.

¹¹² H. Laoust, *Les schismes dans l’Islam* (Paris 1965), pp. 149-50; Watt, *Formative Period*, p. 278.

¹¹³ Ibn Bābawayh died in Rayy in 381/991. A. A. A. Fyze, “Ibn Bābawayh(i),” *EI*, III, 726-27; Sezgin, *GAS*, I, 544-49.

¹¹⁴ W. Madelung, “Imamism and Mu‘tazilite Theology,” in *Le Shi‘isme Imāmīte*, p. 20.

¹¹⁵ Tawḥīdī mentions him also in *al-Ṣadāqa wal-ṣadiq*, pp. 203, 291.

¹¹⁶ Madelung, p. 17. Ibn Bābawayh’s Shī‘ite credo, *Risālat iṭiqādāt al-imāmīyya*, was translated into English by A. A. A. Fyze under the title *A Shi‘ite Creed* (Oxford 1942).

Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*,

s. 66-69, Leiden, 1986.

Al-Shaykh al-Mufid was born near ‘Ukbarā. His father, al-Mu‘allim, brought him to Baghdad, where he studied with many teachers, both of Sunnī and Shī‘ī persuasion, including Ibn Bābawayh. Among his teachers were the Shī‘ī theologian Abū ‘Alī al-Iskāfī, as well as Abū ‘Abdallāh al-Marzubānī, Abū ‘Abdallāh al-Baṣrī, and Abu l-Ḥasan ‘Alī b. ‘Īsā al-Rummānī. Among his pupils were the two Sharīfs, al-Raḍī and al-Murtaḍā, and Nāṣir al-Dīn al-Ṭūsī.¹¹⁷

In Baghdad al-Mufid taught in the Barāthā Mosque. Ibn al-Nadīm, who knew him personally, portrays him as head of the Shī‘ī Mutakallimūn, in the forefront of the discipline of Kalām, according to the doctrine of his colleagues (i.e. Shī‘ism).¹¹⁸ Tawḥīdī, who also knew him personally (*Imtā‘*, I, 141), describes him, *inter alia*, as eloquent and skillful at dialectic (*jadāl*), and perseverant against his opponents. His polemical zeal and adroitness are noted by later authors.

Al-Mufid debated exponents of virtually every creed represented in the Buyid period. His dialectical skill is illustrated by the quip that he could convince an opponent that a wooden column was actually gold. Al-Khaṭīb al-Baghdādī (a Sunnī) understandably deplored his persuasive powers and success at converting many people to his doctrine.¹¹⁹ Some of his memorable encounters give us an inkling of his acerbic wit. He attended a lecture of the philologist ‘Alī b. ‘Īsā al-Rummānī, in which al-Rummānī, in reply to a question having Shī‘ī overtones, distinguished between the story of Ghadir Khumm (where Muḥammad is supposed to have appointed ‘Alī as his successor) and the story of the Cave (in which Muḥammad is supposed to have stayed with Abū Bakr at the time of the hegīrah), avowing that while the latter was based on knowledge (*dirāya*), the former was based merely on transmitted tradition (*riwāya*). After the lecture, al-Mufid entered al-Rummānī’s house (the lecture, delivered to a large audience, was held, it appears, in the courtyard) and questioned him about the status of Ṭalḥa and Zubayr, who had rebelled against “a legitimate Imām” (viz. ‘Alī). Al-Rummānī responded that they had repented, an assumption which al-Mufid understandably claimed was merely by *riwāya*. Al-Rummānī then sent him with a note describing this conversation to Abū ‘Abdallāh al-Baṣrī, in which he nicknamed the bearer al-Mufid (“the Instructor”). Al-Mufid also succeeded in dumbfounding the famous Ash‘arī theologian Abū Bakr al-Bāqillānī. When al-Bāqillānī commented that al-Mufid had a ladle in every pot, the sheikh

¹¹⁷ Strothmann, *EI*, III, 675; Sezgin, *GAS*, I, 549-51; ‘Abdallāh Ni‘mah, *Falāsifat al-shī‘a* (Beirut n.d.), pp. 454-68; D. Sourdel, *L’imamisme vu par le cheikh al-Mufid* (Paris 1974).

¹¹⁸ Ibn al-Nadīm, *Fihrist*, pp. 178/443, 197/491.

¹¹⁹ Al-Baghdādī, *Ta‘rikh baghdād*, III, 231; Ni‘mah, *Falāsifat al-shī‘a*, p. 456.

الحنبلي أبو الفلاح، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت 1351هـ، 2/138؛ ابن خلكان، وفيات الأعيان، دار صابر، بيروت، دت، 6/165؛ أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، دار العلم، القاهرة 1357هـ، 1/51؛ الزركلي، الأعلام، دار العلم للملايين، بيروت 1999م، ط 14، 8/172.

د. حسن مزيبو
جامعة الزيتونة - تونس

الرازي بنيسابور: مات حكيم الزمان يحيى بن معاذ الرازي، رحمه الله تعالى وبيّض وجهه وألحقه بنبيه محمد ﷺ يوم الاثنين لست عشرة ليلة خلت من جمادى الأولى سنة ثمان وخمسين ومائتين [أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، 10/51].

الطبيب والخطيب

● الخطيب البغدادي، تاريخ مدينة السلام، تح. بشر عواد، دار الغرب الإسلامي، بيروت 1422هـ/2001م، 14/208 - 212؛ ابن كثير، البداية والنهاية، دار الفكر، بيروت 1398هـ/1978م، 6/31؛ ابن العماد،

الرازي، أبو حاتم أحمد بن حمدان

(ت 322هـ/934م)

أبو حاتم الرازي في زمان القرامطة وفي فترة مقتل الحلاج، وشهد الحملة التي اضطهد فيها الفاطميون وقتل فيها أصحابه من مثل محمد بن أحمد التّسفي، وأبي يعقوب السّجزي (السجستاني). وقد كانت بلاد الرّي على عهده مركز الفقهاء والمتكلمين والفلاسفة. تولّى رئاسة الدّعوة الإسماعيلية بالرّي على عهد إمامة عبيد الله المهدي وخلافته. وقد تأثر إلى حدّ كبير بمدارس الدّعوة في بلاد اليمن والمغرب، فاضطلع بدور عظيم في الشؤون السياسيّة في طبرستان، والديلم، وأصفهان، والرّي. ونجح في إدخال الكثير من كبار الدّولة ورجال تلك البلاد في المذهب الإسماعيلي، ومنهم والي الرّي أحمد ابن علي (ت 304هـ) وأسفار بن شيرويه، ومرداويج بن زيار [أعلام الإسماعيلية، 97]. ولما احتلت جيوش السّامانيين الرّي سنة 311هـ

أبو حاتم أحمد بن حمدان الليثي (الورساني) الرازي. من أنبه دعاة المذهب الإسماعيلي، برع في علوم الدين، وبرّز في علوم اللغة. ولا تذكر كتب التّراجم شيئاً كبيراً عن نشأته الأولى السابقة لانضمامه للدّعوة الإسماعيلية. فهو لا يعرف على وجه التحقيق أصله المنحدر منه. يُذكر أنّه ولد في ضاحية بشاويّ قريباً من الرّي [NEI 1/129] ويذكر أنّ أصله يمكن أن يكون من المغرب [MIDEO 4/220]. ويذكر أنّه يمكن أن يكون متخرّجاً من مدرسة دعاة اليمن ومنها أوفد إلى بلاد الرّي [دعاة الإسماعيلية، هامش ص 97]. والمتأكد لدينا أنّه عاش في بغداد قبل سنة 297هـ، وأنّه اتّصل في بغداد بالمبرز (ت 285هـ)، وثلعب (ت 291هـ) [تاريخ الثّراث العربي، 2/316]. وقد عاش

الأماني كأنهم لا يؤمنون بيوم الحساب». - «من استفتح باب المعاش بغير مفاتيح الأقدار وُكّل إلى المخلوقين».

- «العبادة حرفة، وحوانيتها الخلوة، وألناها المخادعة، ورأس مالها الاجتهاد بالسّنة، وربحها الجتّة».

- «الصبر على الخلق من علامات الإخلاص». - «الدنيا دار الأشغال، والآخرة دار الأهوال، ولا يزال العبد متردداً بين الأشغال والأهوال حتى يستقرّ به القرار إما إلى جنة أو إلى نار».

- «على قدر حبك لله يحبك الخلق، وعلى قدر خوفك من الله يهابك الخلق، وعلى قدر شغلك بالله يشتغل في أمرك الخلق».

- «ما بُعد طريق إلى صديق، ولا استوحش في طريق من سلك فيه إلى حبيب».

- «طبيب المحبّ حبيب هو أرفق به من كلّ طبيب».

- «حبك للحبيب يذلّك، وحبّه لك يذلّك».

- «لو أنّ مؤمناً مات من حبّ ملك أو نبيّ لم يكن عجباً منه، فكيف من حبّ الله؟».

وستل يحيى بن معاذ عن الرقص الذي تتعاطاه الطرق الصوفيّة والمسّمى عندهم بـ«العمارة» فأجاب منشداً:

دَقَّقْنَا الْأَرْضَ بِالرَّقْصِ
عَلَى غَيْبِ مَعَانِيكََا

وَلَا عَيْبَ عَلَى رَقْصِ
لِعَبْدِ هَائِمِ فَيْكَا

وهذا دَقَّقْنَا الْأَرْضَ
ض إِذَا طُفْنَا بِوَادِيكََا

[ابن خلكان، وفيات الأعيان، 6/165] وتوفّي يحيى بن معاذ الرازي الزاهد، حكيم زمانه في شهر جمادى الأولى من سنة ثمان وخمسين ومائتين (258هـ) بنيسابور. قال محمد بن عبد الله: «قرأت على اللوح في قبر يحيى بن معاذ

حسبي حياة الله من كلّ ميّت وحسبي بقاء الله من كلّ هالك

إذا ما لقيت الله عنّي راضيّاً

فإن سرور النفس فيما هنالك

[ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، 2/138]

وأخبر أحمد بن عليّ بن الحسين التّوّزي، قال:

«حدّثنا محمد بن حسين السّلمي، قال: سمعت يعقوب بن يوسف البهري يقول: سمعتُ أبا بكر

ابن طاهر يقول: كان ليحيى بن معاذ أخ يقال له

إسماعيل، وكان أكبر منه، فقال رجل: مع من يريد أن يعيش أخوك يحيى، وقد هجر الخلق؟

فذكر ذلك ليحيى فقال له يحيى: ألا قلت له: مع من هجركم فيه».

وله في هذا الباب كلّ كلام جيّد ومليح ومواعظ

مشهورة ذكر منه الخطيب البغدادي الكثير ونقل

منه ابن خلكان في «وفيات الأعيان» في باب

الحكم قوله:

- «مسكين ابن آدم لو خاف النار كما خاف الفقر

لدخل الجتّة».

- «لا يفلح من شَمَمَتْ رائحة الرياسة منه».

- «لا يستطىء الإجابة من سدّ طريقها باللذون».

- «الدنيا لا تعدل عند الله جناح بعوضة، وهو يسأل العبد عن جناح بعوضة».

- «الكيس من فيه ثلاث خصال: إن بادر بعمله،

وسوّف بأمله، واستعدّ لأجله».

- «ما صحّت إرادة رجل قطّ فمات حتّى حنّ إلى

الموت، واشتهاه اشتهاه الجائع للطعام،

لارتداف الأفتات واستيحاشه من الأهل

والإخوان، ووقوعه فيما يتخيّر فيه صريح عقله».

- «كلّ مريد لم يحوّل نفسه عن لذائذ الدنيا فقد صار ضحكة للشيطان، وعجبت من قوم باعوا

رتبهم بشهوات أنفسهم، ورفضوا آخرتهم

بديانهم، وطرحوا دينهم ورفضوا طينهم، كلاب

دائرة المعارف بزرگ اسلامی

جلد پنجم
شهران ۱۳۷۲

۳۰۷ ابوحاتم رازی

اینکه با زبان فارسی پرورش یافته و سرشته شده است و اطلاعاتی از زبان فارسی و طرز تلفظ ایرانیان داده که مؤید این معنی است (الزینة، ۶۴/۱-۶۵). از آن گذشته کسی که مسئولیت دعوت اسماعیلی را در نواحی مختلف ایران برعهده گرفته و در کار خود موفقیت‌های شایان توجه نیز کسب کرده است، قاعدتاً می‌بایست ایرانی بوده باشد. بسیار بعید است که عربی (از مغرب؟) و مبلغ مذهبی تازه بتواند در ایران، در زمانی کوتاه، پایگاهی چنان برجسته بیابد.

از زندگی او پیش از پیوستنش به دعوت اسماعیلی نیز اطلاع چندانی نداریم؛ فقط این احتمال هست که در مدرسه دعوات یمن تعلیم دیده و از آنجا به ری گسیل شده باشد (غالب، ۹۷، حاشیه ۱). وی داعی جزیره ری بود (کرمانی، الاقوال، ۲). تا مرز ضمن یادآوری این نکته می‌گوید که با وجود این، ابوحاتم به بغداد رفت و آنجا را مرکز اقامت خود قرار داد (ص ۸)، ولی زمان آن را ذکر نمی‌کند.

ابوحاتم گفتاری شیرین و کلامی بلیغ داشت که توانست امرا و عامه مردم را به مذهب خود جلب کند. وی در علم لغت و شعر و حدیث دستی داشت (نظام‌الملک، ابن حجر، همانجاها). مقام علمی او در حدی بود که مأموریت اصلاح خطاها و برقراری سازش و هماهنگی میان معتقدات جوامع مختلف اسماعیلی (در بخشی از ایران) به او واگذار شد (ابوانف، «ادبیات»، ۲۵). اسماعیلیان از لحاظ دعوت برای او شأنی والا قائل بودند و حمیدالدین کرمانی او را از جمله کسانی می‌خواند که به «سداد طریقه» معروفند (راحة العقل، ۱۰۹). ابوحاتم با تألیفات خویش به دفاع از مذهب اسماعیلیه برخاست (غالب، ۹۷)، تا جایی که وی را با دو تن از بارانش، ابویقوب سجستانی و محمدبن احمد نسفی، از اساطین دعوت اسماعیلی شمرده‌اند که کوشش‌هایشان اثر ملموسی در نشر فرهنگ اسماعیلی و فلسفه جدید آن داشته‌است (همدانی، عباس، ۳۶۹؛ حسن، عبیدالله، ۱۸۶).

سابقه دعوت اسماعیلی در ایالت جبال به مردی خلف نام می‌رسد که به گفته نظام‌الملک (ص ۲۵۳) عبدالله بن میمون قداح وی را مأمور دعوت در ناحیه ری و قم و کاشان و آبه کرد. چون وی در گذشت پسرش احمد به جای او دعوت را برعهده گرفت. احمدبن خلف نیز مردی به نام غیاث را جانشین خویش کرد و غیاث پس از چندی همراه ابوحاتم که به انجمن مؤمنان اسماعیلی پیوسته بود، به دعوت پرداخت، اما چون وعده ظهور قریب‌الوقوع مهدی را در زمانی معین داده و چنین نشده بود، خلق از او برگشتند و وی ناگزیر از چشم عامه پنهان شد. سپس کار بر کسی ابوجعفر نام از خاندان خلف قرار گرفت، اما ابوحاتم توانست ریاست اسماعیلیان را از آن خود کند (ح ۳۰۰ ق) و با زبردستی امر تبلیغ مذهب را به پیش برد (همو، ۲۵۲-۲۵۵؛ نیز نک: ابن ندیم، ۱۸۸؛ استرن، ۵۷).

دعوت اسماعیلی در عهد عبیدالله تنها به یمن یا بحرین منحصر

البطلان: ۶. فدک (نجاشی، همانجا): ۷. قد فعلت فلاتلم، که طوسی از آن با عنوان المثالب نیز یاد کرده و گفته که کتاب بزرگی بوده است (نجاشی، طوسی، همانجاها). این کتاب مورد استفاده عمادالدین طبری در کامل بهائی (۱۲۹/۲ - ۱۳۲) قرار گرفته است: ۸. مجالس مع المخالفین فی معان مختلفة (نجاشی، همانجا)، که نشان می‌دهد ابوالجیش با مخالفان خود از مکاتب مختلف کلامی مناظراتی داشته است: ۹. نقض العثمانیة للجاحظ (طوسی، همانجا؛ قس: نجاشی، همانجا): ۱۰. نقض ماروی من مناقب الرجال (ابن شهر آشوب، همانجا): ۱۱. النکت و الاغراض، در امامت (نجاشی، همانجا؛ قس: طوسی، همانجا).

مأخذ: ابن ادریس، محمد بن احمد، مستطرفات السرائر، قم، ۱۴۰۸ ق/۱۹۸۷ م؛ ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف، ۱۳۸۰ ق/۱۹۶۱ م؛ ابن ندیم، الفهرست؛ ابوحیان توحیدی، اخلاق الوزیرین، به کوشش محمد طنجی، دمشق، ۱۳۸۵ ق؛ سید مرتضی، علی بن حسین، الذخیره، به کوشش احمد حسینی، قم، ۱۴۱۱ ق؛ طوسی، محمد بن حسن، امالی، بغداد، ۱۳۸۴ ق/۱۹۶۴ م؛ همو، الفهرست، به کوشش محمدصادق بحر العلوم، نجف، کتابخانه مرتضویه؛ عمادالدین طبری، حسن بن علی، کامل بهائی، قم، ۱۳۷۶ ق؛ مفید، محمد بن محمد، الارشاد، نجف، ۱۳۸۲ ق؛ همو، الامالی، به کوشش غفاری و استاد ولی، قم، ۱۴۰۳ ق؛ نجاشی، احمد بن علی، رجال، به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم، ۱۴۰۷ ق؛ ورام بن ابی فراس، تنبیه الخواطر، قم، ۱۳۷۵ ق؛ نیز:

McDermott, M. J., *The Theology of Al-Shaikh al-Mufid*, Beirut, 1986.

حسن انصاری

أبو الجبوش، نک: بنی نصر.

أبو حاتم أسفزاری، نک: اسفزاری.

050158 EBU HATIM er-RAZI Ahmed 6-Hamden

ابوحاتم رازی، احمدبن حمدان بن احمد (د ۳۲۲ ق/۹۳۴ م)، از متفکران، مصنفان و داعیان بزرگ اسماعیلی ایران. ابن حجر (۱۶۴/۱) او را «لیثی» خوانده است که وجه این نسبت روشن نیست (نک: همدانی، حسین، مقدمه الزینة، ۲۶/۱ و حاشیه). همین گونه است نسبت کلایی که قاضی عبدالجبار بدو می‌دهد (ص ۱۶۵). ابن ندیم (ص ۱۸۸، ۱۸۹) و کاشانی (ص ۲۲) وی را ابوحاتم بن حمدان رازی و رسانی خوانده‌اند. ورسنان به گفته یاقوت (۹۲۱/۴) از قرای سمرقند بوده است. خواجه نظام‌الملک وی را از پشاپویه، جایی نزدیک ری دانسته است (ص ۲۵۵). گویا وی به «منعم» نیز شهرت داشته است (کاشانی، همانجا؛ قزوینی، ۳۱۲).

اطلاعات ما از زندگی ابوحاتم اندک است. درباره ایرانی بودن او نیز اختلاف است. حسین همدانی (همانجا) گوید: اسم و لقب وی حاکی از آن است که عرب بوده و کلام مبهم اسفراینی (ص ۱۲۴-۱۲۵) را با اشاره ضمنی به اینکه وی از اهل مغرب بوده است، مؤید این امر می‌گیرد. حسین همدانی اطلاع ابوحاتم را از زبان فارسی دلیل ایرانی بودن وی نمی‌داند، بلکه اصرار او را در برتری زبان تازی بر سایر السنه تأییدی بر نظر خود می‌شمارد (همانجا)، اما فرض ایرانی بودن او اقرب به صحت است. ابوحاتم خود اعتراف ضمنی دارد به

(Beirut, 1389/1970); al-Isfarāyīnī, Ṭāhir, *al-Tabṣīr fī al-dīn*, ed. Muḥammad Zāhid al-Kawtharī (Cairo, 1374/1955); al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad, *Tārīkh Baghdād* (Cairo, 1349/1930); al-Malāhimī, Maḥmūd, *al-Mu'tamad fī uṣūl al-dīn*, ed. Martin McDermott and Wilferd Madelung (London, 1991); al-Mufīd, Muḥammad, *Awā'il al-maqālāt*, ed. Maḥdī Muḥaqqiq (Tehran, 1372 Sh./1993); al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār, *al-Majmū' fī al-muḥīṭ bi al-taklīf*, ed. 'Umar Sayyid 'Azīmī (Cairo, n.d.); idem, *Sharḥ al-uṣūl al-khamsa*, ed. 'Abd al-Karīm 'Uthmān (Cairo, 1384/1965); idem, 'Ṭabaqāt al-Mu'tazila', in his *Faḍl al-'itizāl wa ṭabaqāt al-Mu'tazila*, ed. Fu'ād Sayyid (Tunis, 1406/1986); idem, *Tathbūt dalā'il al-nubuwwa*, ed. 'Abd al-Karīm 'Uthmān (Beirut, 1386/1966); al-Qiftī, 'Alī, *Tārīkh al-ḥukamā'*, ed. Julius Lippert (Leipzig, 1903); al-Shahrastānī, Muḥammad, *al-Mīlāl wa al-niḥāl*, ed. 'Abd al-'Azīz Muḥammad al-Wakīl (Cairo, 1387/1968); idem, *Nihāyat al-iqdām*, ed. Alfred Guillaume (Cairo, n.d.); Yāqūt, *Buldān*.

MOHAMMAD MOJTAHED SHABESTARI
TR. RAHIM GHOLAMI

Abū Ḥātīm al-Rāzī, Aḥmad b. Ḥamdān b. Aḥmad (d. 322/934), was a great Persian scholar, author and Ismaili *dā'ī* (missionary). Ibn Ḥajar (1/164) calls him 'al-Laythī', although the reason for this *nisba* is not clear (see Abū Ḥātīm, *al-Ẓīna*, 1/26). The same applies to the *nisba* 'al-Kilābī', which was attributed to him by al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār (p. 165). Ibn al-Nadīm (pp. 188, 189) and Abū al-Qāsim Kāshānī (q.v.) refer to him as Abū Ḥātīm b. 'Abdān al-Rāzī al-Warsanānī. According to Yāqūt (4/921), Warsanān was a small village near Samarqand. Khwājah Niẓām al-Mulk suggests that he came from Pashāpūya, a place near Rayy (p. 255). In addition, he appears to have been known as 'al-Mun'im' (Abū al-Qāsim Kāshānī, 22; al-Qazwīnī, 312).

Little is known about Abū Ḥātīm's life, and there is also some disagreement as to whether he was Persian or not. Ḥusayn al-Hamdānī (Abū Ḥātīm, *al-Ẓīna*, 1/26) maintains that his name and *laqab* suggest that he was Arab, referring to the somewhat ambiguous claim by al-Isfarāyīnī (pp. 124–125) that he was from the Maghrib. He discounts Abū Ḥātīm's knowledge of the

Persian language as evidence of his being Persian, but rather takes his emphasis on the superiority of Arabic to other languages as confirmation of his own opinion (Abū Ḥātīm, *al-Ẓīna*, 1/26). However, the evidence for his being Persian is surely more convincing. Abū Ḥātīm admits that he grew up with the Persian language and that it was integral to his character. What he says about the Persian language and its pronunciation supports this statement (Abū Ḥātīm, *al-Ẓīna*, 1/64–65). Furthermore, anyone who undertook the task of spreading the Ismaili doctrine in various parts of Iran with such remarkable success would almost certainly have had to have been Iranian. It is unlikely that an Arab (from the Maghrib?) and a missionary for a new doctrine could have become as eminent as al-Rāzī clearly was in so brief a period of time. There is also little known about his education before he joined the Ismaili *da'wa* (mission). He eventually became a chief regional *dā'ī* of the Jibāl, with headquarters at Rayy (al-Kirmānī, *al-Aqwāl*, 2).

Abū Ḥātīm had a remarkable command of language and spoke eloquently, which enabled him to attract both rulers and ordinary people to his *madhhab* (school of religious thought). He had a good knowledge of philology (*luḡha*), poetry and *ḥadīth* (Niẓām al-Mulk, 255; Ibn Ḥajar, 1/164). His position as a scholar was so securely established that the task of correcting errors and of finding harmony and agreement between the beliefs of the different Ismaili groupings (in that part of Persia) was left in his hands (Ivanow, *Ismaili Literature*, 25). The Ismailis held his missionary work in particularly high regard, and Ḥamīd al-Dīn Aḥmad al-Kirmānī included him in a group known as *sadād al-tarīqa* (those who pursue the right course) (*Rāḥat al-'aql*, 109). Through his writings Abū Ḥātīm set about defending Ismaili doctrine (Ghālib, 97), and he and his assistant Abū Ya'qūb al-Sijistānī (q.v.) were regarded as the major authorities of the Ismaili mission. Their

Görülür

STUDIES IN EARLY ISMĀ'ILISM

Eleu Hatim er Razi
(Elmed. b. Akemidam)
30-46

Dia için karandı.
M. Öz

BY
S. M. STERN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırma Merkezi	
Kayıt	6493
Tebliğ	287.82
	ST.E.S

1983

THE MAGNES PRESS - THE HEBREW UNIVERSITY - JERUSALEM
E. J. BRILL, LEIDEN

CHAPTER TWO

ABŪ ḤĀTİM AL-RĀZĪ ON PERSIAN RELIGION

The Ismā'īlī view of the past

The discussion of Persian religion in one of the books of Abū Ḥatīm al-Rāzī¹ reads very strangely. One must simply suspend disbelief and accept the view which the Ismā'īlīs formed of the past and the future of the world; only within the framework of their presuppositions will the particular argument about the Persian religion make sense. History is divided into periods, marked by the successive appearance of prophets founding new religions – called by the Ismā'īlīs *nuṭaqā'*, i.e. "Speakers". Adam, Noah, Abraham, Moses, Jesus and Muḥammad were the six Speakers who had appeared in the past, whereas the seventh and last, the Qā'im,² will promulgate no new religion but will consummate history by openly revealing the inner meaning (*bāṭin*) of Muḥammad's religion. In the meantime this is reserved for the initiates of the Ismā'īlī movement. The Ismā'īlīs took over and elaborated the general Shī'ite idea that it was Muḥammad who published the text of the divine revelation and the outward forms of religion, leaving his rightful successor, 'Alī, the task of teaching the esoteric interpretation (*ta'wil*) of the revelation, a task inherited by his heirs, the Imāms. In contrast to the legislating prophet, the "Speaker", they called 'Alī *ṣāmit*, i.e. the "Silent", or else the "Foundation" (*asās*), and the Imāms the "Fulfillers" (*mutimm*, plural *atimmā*).³ These heads of the religion appointed twelve chief missionaries, one for each of the provinces into which the "mission" (*da'wa*) was, in theory, divided. Under them were missionaries and assistant missionaries. Projecting the organization of their

1 Abū Ḥatīm al-Rāzī, *Kitāb al-İslāh*; cf. Ivanow, *Guide*, p. 32; *GAS* I, 573. For the author see above p. 21 note 20.
2 *Al-qā'im bi-amr Allāh*, "the one who executes God's command" or "supports God's matter", in the Ismā'īlī doctrine the title of the expected Mahdī; cf. Ivanow, *Studies*, pp. 24; 26-27; 110; 116.
3 For the terms cf. Ivanow, *Studies*, pp. 12-13; 15.

movement back into the past, the Ismā'īlīs held that such an organization had existed ever since Adam. Each of the "speaking" prophets had an *asās*, who in turn had Imāms to succeed him. This concept of an ordered past, of an uninterrupted hierarchy – an élite proclaiming the truth among the masses – has a kind of simple grandeur. However, when the scheme is worked out in detail, and the stories of the prophets from the Koran and the Islamic tradition are interpreted in the light of this theory, the whole thing assumes a bizarre aspect, at least in the eyes of the modern onlooker.

This theory must belong to the original teaching of Ismā'īlism, although the earliest records show small variations in detail. According to a valuable early report about Ismā'īlī doctrine⁴, the Ismā'īlīs taught that the series of prophets "possessing resolution" (*alū'l-'azm*)⁵ included Noah, Abraham, Moses, Jesus, Muḥammad, 'Alī (who was thus a prophet), and Muḥammad b. Ismā'īl, the Qā'im. The inclusion of 'Alī represents an extremist standpoint, and it is a plausible hypothesis that the elimination of 'Alī (and the substitution of Adam for 'Alī in order to preserve the sacred number seven) in later Ismā'īlī texts represents a retreat to a less radical position.

Al-Nasafī and abū Ḥatīm on the nuṭaqā'

The series Adam, Noah, Abraham, Moses, Jesus, Muḥammad and the Qā'im, is common to al-Nasafī⁶ and Abū Ḥatīm al-Rāzī, two of the foremost authorities of early Ismā'īlism, but the two differed in a number of minutiae. Al-Nasafī's book, *al-Maḥṣūl*, is lost and is only known from references by various authors. The first half was devoted to the exposition of the Neoplatonic metaphysical system, which al-Nasafī introduced into Ismā'īlism,⁷ while the second half dealt with the seven periods of prophecy. The main source of our knowledge of this fundamental work of Ismā'īlism is Abū Ḥatīm's book "The Correction" (*al-İslāh*), entirely devoted to the criticism of al-Nasafī's book.⁸

4 *Firaq al-Shī'a*, pp. 62 ff.

5 Koran 46, 34.

6 See above p. 5, note 6.

7 Cf. S. M. Stern, "The Early Ismā'īlī Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania", *BSOAS*, 23, 1960, p. 79. [See below, p. 189.]

8 The following summary is based on an unnumbered manuscript of Rāzī's *İslāh* from the Ismā'īlī library in Bombay.

دانشگاه مکی، مؤسسه مطالعات اسلامی، شعبه تهران
دانشگاه ایزدانشگاه ایزد

بیت گشتار

در مباحث

علمی و فلسفی و کلامی و فرق اسلامی

از

دکتر مهدی محقق

با مقدمه

پروفسور ژوزف فان اس

Türkiye İslam İşleri Bakanlığı	استاد دانشگاه توپینگن آلمان
4510	تهران ۲۵۳۵
297.04	
MUH. B.	

Görüldü

Ebu Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdan 35-36

15 MAYIS 1991

است و مشتمل بر مسائل توحید و عقل و نفس و طبیعت و انسان و مسأله نبوات است در سال ۱۹۴۹ با ترجمه فرانسوی آن بوسیله پرفسور هانری کریس چاپ شده است.

ابوحاتم رازی

ابوحاتم احمد بن حمدان بن احمد اللورسامی^{۸۸}. متوفی ۳۲۲ از داعیان و متکلمان مشهور اسماعیلیه بوده است. او دارای نفوذ سخن فوق العاده بود و داعیانی از سوی خود از ری به طبرستان و گرگان و اصفهان و آذربایجان فرستاد و بزرگانی مانند احمد بن علی^{۸۹} امیر ری و اسفار بن شیرویه^{۹۰} و مرداویج^{۹۱} بسوی مذهب او گزیدند. مخالفان او گفته اند که او در اباحت گشاده گردانیده و مناکحت و تزویج برخلاف شریعت نهاده است^{۹۲}. از ابوحاتم آثاری بجای مانده است از جمله کتاب الزینة و کتاب الاصلاح و کتاب اعلام النبوة. کتاب الزینة او در قاهره چاپ شده و کتاب الاصلاح او در دانشگاه تهران تحت چاپ است و از اعلام النبوة نسخه خطی درست می باشد^{۹۳} کتاب الاصلاح او اصلاحی از مطالب کتاب المحصول نخشی است که او فاسد پنداشته است و ابویعقوب سجستانی کتاب النصره خود را در تأیید مطالب کتاب المحصول نگاشته و حمیدالدین کرمانی کتابی بنام «الریاض فی الحکم بین الصادقین صاحبی الاصلاح و النصره» دارد و در آن بداوری میان آن دو پرداخته است. کتاب اعلام النبوة او در رد محمد بن زکریای رازی است که در آغاز آن از او بعنوان «ملحد» یاد میکند، در این

۸۸- ابن نام در مقدمه کتاب الزینة او، ص ۲۵ آمده ولی ابن ندیم از او بعنوان «اللورسانی» یاد کرده است.

۸۹- نظام الملک، سیر الملوك، ص ۲۶۶

۹۰- بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۲۸۳

۹۱- رشیدالدین فضل الله همدانی، جامع التواریخ ص ۱۲. معروف است که مرداویج از دستگاه خلافت بغداد بیزاری جسته و گفته است: «انا ارد دولة العجم و امحق دولة العرب» من دولت ایرانی را برمیگردانم و دولت عرب را نابود میسازم. رجوع شود به تاریخ الخلفاء- سیوطی، ص ۳۹۰

۹۲- قزوینی رازی، النفض، ص ۳۲۰

۹۳- در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکی گیل شعبه تهران سه نسخه عکسی از اعلام النبوة موجود است که یکی متعلق به ابوانف و دیگری متعلق به آصف فیضی و سدیگر متعلق به خاندان حمدانی بوده است.

نوح بن منصور رابه تفصیل یاد کرده است^{۸۱}. از مشهورترین آثار نسفی کتاب المحصول است که بغدادی بآن اشاره کرده است^{۸۲}. این کتاب مورد توجه داعیان اسماعیلی قرار گرفت چنانکه ابوحاتم در کتاب الاصلاح خود بخبرده گیری و ابویعقوب سجزی در کتاب النصره به یاری گیری او برخاست و کیرمانی در کتاب الریاض بداوری میان آن دو پرداخت. ناصر خسرو در کتاب خوان الاخوان از کتاب المحصول نخشی چنین استنباط کرده که او معتقد به تناسخ و گشتن نفس از جسدی بسجسدی دیگر بوده است^{۸۳}. ابن ندیم سه کتاب دیگر نامهای عنوان الدین، اصول الشرع، الدعوة المنجیه باونسبت داده است^{۸۴}.

سجستانی

ابویعقوب اسحاق بن احمد سجستانی متوفی ۳۳۱ از دعاة و متکلمان اسماعیلیه است و از شاگردان ابوحاتم رازی بوده است^{۸۵}. او در کلام اسماعیلیه و تأویلات آنان مسلط بود و در این موضوعات کتابهایی نوشت. بغدادی در الفرق بین الفرق از کتاب اساس الدعوة و کتاب الشرایع و کتاب کشف الاسرار او یاد کرده است^{۸۶}. ناصر خسرو در زاد المسافرین در مسأله تناسخ و در خوان الاخوان در مسأله برزخ اشاره به عقیده او کرده ولی رأی او را نپسندیده است^{۸۷}. آثار او عبارتست از: اثبات النبوات، الینابیع، تحفة المستجیبین، الموازین، النصره بزبان عربی و کشف المحجوب بزبان فارسی. کتاب اثبات النبوات و الینابیع او مستقلاً چاپ شده. کتاب النصره تعلیقاتی بر کتاب المحصول نسفی است. رساله تحفة المستجیبین که مشتمل بر تعاریف اصطلاحات اسماعیلی است در ضمن «خمس رسائل اسماعیلیه» در ۱۹۵۶ بوسیله عارف تامر منتشر گشته است. کتاب کشف المحجوب او که از نمونه های خوب نثر فارسی

۸۱- نظام الملک، سیر الملوك، ص ۲۷۵-۲۶۷

۸۲- الفرق بین الفرق، ص ۲۸۳

۸۳- ناصر خسرو، خوان الاخوان، ص ۱۱۲

۸۴- ابن ندیم، فهرست، ص ۳۵۴

۸۵- دکتر حسن ابراهیم حسن، تاریخ الدعوة الفاطمیه، ص ۴۷۲

۸۶- بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۲۸۳

۸۷- ناصر خسرو، زاد المسافرین، ص ۴۲۲ و خوان الاخوان ص ۱۱۷

سَائِلُ فِلْسَفِيَّةٍ

مُضَافٌ إِلَيْهَا قِطْعًا مِنْ كِتَابِ الْمَقْوَدَةِ

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Ansiklopedisi

Kıy. 5138

Tasnif No. : 181-2
RAZ. K

Kahire 1939 → Beyrut 1982

تحقيق

لجنة إحياء التراث العربي
بي دار الآفاق الجديدة

منشورات دار الآفاق الجديدة بيروت

Kahire 1939 → Beyrut 1982.

11

المنظرات بين أبي هاتم الرازي وأبي بكر الرازي

مقتبسة من كتاب أعلام النبوة لأبي حاتم الرازي

هو أبو حاتم أحمد بن حمدان بن أحمد الورستاني أو الورسamy المتوفى سنة ٣٢٣هـ (١)، كان من كبار دعاة الإسماعيلية واشتهر بدعوته إلى المذهب الفاطمي ولعب دوراً عظيماً في الشؤون السياسية في طبرستان وفي أذربيجان وفي الديلم ولا سيما في أصفهان والري حتى استجاب له جماعة من كبار الدولة مثل أسفار بن شيرويه ومرادوج القائد وغيرها . وقد ذكره عبد القاهر البغدادي في كتاب الفرق بين الفرق (٢) ونظام الملك في سياست نامه (٣) وابن النديم في فهرسته (٤) وابن حجر المسقلاني في لسان الميزان (٥)

أما تأليفاته فقد بقي بعضها إلى اليوم في خزائن الطائفة الإسماعيلية البهروية في الهند (٦) ومن أهمها كتاب أعلام النبوة الذي نحن بصدده . وقد أطلعني صديقي الدكتور حسين الهمداني نزيل بمباي على نسخة مخطوطه منه وهذه النسخة تحتوي

(١) لم يذكر هذا التاريخ الا في كتاب لسان الميزان

(٢) ص ٢٦٧

(٣) ص ١٨٦ من نشرة C. Schefer

(٤) ص ١٨٨ س ١٣ وس ١٨٩ س ٢١

(٥) ج ١ ص ١٦٤

(٦) راجع W. Ivanow, A Guide to Ismaili Literature, London

الكلام ، على أنه ليس الأمر في السماء كالأمر في الجبال . فإن الأهم وإن شاهدت الجبال محفوظة في كليتها فلم تمر عن اختلافات العوارض في جزئياتها من انحطاط بعضها وتراكم بعضها على بعض وانهدام أشكالها وما هو أيضاً فوق هذا مما يذكره أفلاطون في كتبه في السياسات وغيرها . وكأنك أخذت هذا الاعتراض عن محبي النحوى المموءة على التصارى بإظهار الخلاف لأرسطوطاليس في هذا القول ، ومن نظر إلى تفسيره لآخر الكون والفساد وغيره من الكتب فما عسى يخفى عليه موافقته لأرسطوطاليس في هذه المسألة . أو عن محمد بن زكرياء الرازي المتكلف الفضولى في شروحه في الإلهيات وتجاوز قدره في بطل الجراح والنظر في الأبوال والبرازات * لا جرم فضح نفسه وأبدى جهله فيما حاوله ورامه . . .

(١٨) في الطبعة : بسط الحراج

* أشار على بن زيد البيهقي في كتاب تنمية صوان الحكمة (نشره محمد تقيع . لاهور ١٩٣٥) ص ٨ الى هذه الجملة قائلاً : « وقال أبو علي بن سينا في حقه هو المتكلف الفضولى الذى من شأنه النظر في الأبوال والبرازات ، وقد صدق لأنه (اى الرازي) بلغ الناية في المالمات الطبية وتكلم بالموراء والحباثت فيما سوى ذلك » . راجع أيضاً من فوق ص ١٦٩ تعليق ه

J6-15

Biobibliography of Ismā'īlī Literature

-Ebu Hatim al-Razi

25 TEMMUZ 1994

by
ISMAIL K. POONAWALA

ISLAM TARİH SANAT
ve KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMA
MERKEZİ - İSTANBUL 029

297.62 016
P.O. B

Associate Editor

Teresa Joseph

Gustave E. von Grunebaum Center for Near Eastern Studies
University of California, Los Angeles

UNDENA PUBLICATIONS Malibu, California

3. رسالة المهدي إلى أبي طاهر القرمطسي

Abū Ḥātim Aḥmad b. Ḥamdān al-Rāzī

Probably al-Rāzī came from the town of al-Warsanān in the district of Pashāpūyah, hence is called al-Warsanānī by Ibn al-Nadīm. Ibn Ḥajar calls him al-Warsāmī (probably an error for al-Warsanānī) and al-Laythī, while Qādī 'Abd al-Jabbār calls him al-Kilābī. On the other hand, the statement of Isfarā'inī in his *Tabṣīr*, 84, implying that Abū Ḥātim was from North Africa, or at least that he was there at the time of the advent of al-Mahdī, is against the weight of all other sources.

Before becoming the chief *dā'ī* of Rayy he was a deputy to both his predecessors al-Ghiyāth and Abū Ja'far. Soon after assuming the headship of the *da'wah* he showed great activity, sent *dā'īs* to various neighboring provinces, and succeeded in converting the *amīr* of Rayy, Aḥmad b. 'Alī (governor of Rayy from 307/919 to 311/924) to the Ismā'īlī cause. The famous debate between him and the physician-philosopher Abū Bakr Zakarīyā al-Rāzī probably took place in Rayy in the presence of this governor.¹ After the death of his patron Rāzī left Rayy, went to Ṭabaristān, and succeeded in converting a number of Daylamites. When Mardāwīj took control of Rayy Rāzī remained in favor, but, later during his governorship when Mardāwīj changed policy and started persecuting the Ismā'īlīs Rāzī fled to Muflīh, an independent ruler in Azarbayjan, and died in 322/934-5.

SOURCES

- A. Ibn al-Nadīm: *Fihrist* (ed. Flügel), I, 188-9 or *Fihrist* (ed. Ridā), 239-40; *Fihrist* (trans. Dodge), I, 468, 472 (No. 5).
Kirmānī: *Rāḥat al-'aql*, 22 (No. 2); *al-Aqwāl al-dhahabīyah*, 3 and *passim* (No. 3).
'Abd al-Jabbār, *Tachbīt dalā'il al-nubūwah*, II, 392.
A. Baghdādī, *al-Farq*, 283.
Isfarā'inī, *al-Tabṣīr*, 84.

¹According to Kirmānī, *al-Aqwāl al-dhahabīyah*, 3, this debate took place in the presence of Mardāwīj.

Nizām al-Mulk, *Siyāsat-nāmah*, 265-7.

Baṭalyūsī, *al-Intisār*, 74 (No. 1).

Abū Muḥammad, *Mukhtasar fī 'aqā'id*, 82b, 85b, 98b, 101b (No. 2).

'Alī b. al-Walīd, *R. ruḥfat al-murtādd*, 161 (No. 1).

Yāqūt, *Mu'jam al-buldān*, s.v. "iqīm" (No. 1).

M. Rāzī, *Tabṣirat al-'awāmm*, 146, 157 (No. 1).

Rashīd al-Dīn, *Jāmi' al-tavārīkh*, 12.

Ibn Ḥajar, *Lisān al-mīzān*, I, 164.

'Aynī, *Iqd al-jumān*, I, 13, 19, 25 (No. 1).

Idrīs, *'Uyūn*, V, 243-5 (Nos. 1,2).

Biqā'ī, *Nuẓum al-durar*, 379-81, 383 (No. 1).

Suyūtī: *al-Itqān*, I, 138-9 (No. 1); *al-Mutawakkilī*, 8,9 (No. 1).

Ḥājjī Khalīfah, *Kashf al-ẓunūn*, II, 1423 (No. 1), but attributed erroneously to Abū Ḥātim al-Sijistānī.

Majdū', *Fihrist*, 74,75,176, 255 (Nos. 1-3).

Khwānsārī, *Rawḍat al-jannāt*, 88 (No. 1).

B.1 Massignon, "Esquisse biblio. Qarmate," 332.

Ivanow: *Guide*, 32,33; *Ism. Lit.*, 24-26.

Kraus, "Biblio. Isma'elienne," 485.

Brockelmann: *GAL*, SI, 323; *TAA* (trans. Najjār), III, 352-3.

Ziriklī, *al-A'lām*, I, 116; Supplement, II, 16.

Kaḥḥālah, *Mu'jam*, I, 211.

Sezgin, *CAS*, I, 573.

B.2 H. Hamdani: "Unknown Ismā'īlī authors," 365-7; *al-Sulayhiyūn*, 251-2.

Zāhid 'Alī, *Tārīkh*, 395-6.

Ḥasan, *Tārīkh*, 467-9.

Chālib: *Tārīkh*, 186; *A'lām*, 97, 98.

Ṣafā, *Tārīkh-i adabīyāt*, I, 247, 253.

Qudrat Allāh, *Fātimī khilāfat*, 299.

B.3 Kraus: "Raziana I," 300-34; "Raziana II," 35-56, 358-78.

نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام

الجزء الثاني

نشأة التشيع وتطوره

Görül di

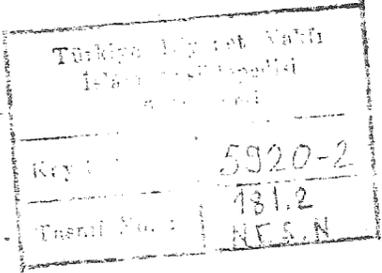
Birinci Kısım

Elu Hatim er-Razi HAS

تأليف 380-382

وكتوري حكي شاي الفشار

Ph. D. Cantab

الطبعة السابعة

1977

دار المعارف

وقد احتل أبو حاتم الرازي مكانة كبرى في تاريخ الإسماعيلية. ويذكره المؤرخون والكتاب الإسماعيليون تحت اسم «سيدنا». وقد عمل على نشر الدعوة أيضاً في شكلها الفلسفي لدى كبراء الرى وأمرائهم. ونجح نجاحاً باهراً. ويبدو أن أبو حاتم الرازي كان من أشد الناس على أهل السنة. ولذلك هاجموا هجوماً عنيفاً واعتبروه باطنياً خبيثاً.

يقول ابن رزام إن أبو حاتم الوردستاني كان ثوباً ثم صار دهرياً، ثم تزندق وحصل على الشك^(١) وهذا يخالف الواقع. فإن أبو حاتم الرازي كان فيلسوفاً إسماعيلياً اشتهر بأنه من رجال التأويل. وله كتاب الإصلاح، وقد استفاد به حميد الدين الكرمانى - داعى الحاكم بأمر الله - وذكر بعضاً من تأويلاته القرآنية، كما أن ابن النديم يذكر أيضاً أن له كتاب الجامع. وقد فقد هذا الكتاب أما أهم كتب أبى حاتم الرازي، فهو كتاب «أعلام النبوة». وقد بقي هذا الكتاب حتى الآن. وتبدو أهميته الكبرى في أنه يرد فيه على الفيلسوف الملحد محمد بن أبى بكر الرازي. بل كانت هذه هي غاية الكتاب الكبرى. وهذا ما يدحض قول البغدادي بأن أبو حاتم الرازي كان زنديقاً ووثناً ودهرياً.

إن النظرية الإسماعيلية التي تنضح في كتابات أبى حاتم الرازي ثم في كتابات ناصر خسرو - فيما بعد - هي أن الطريق إلى العلم الحق ليس هو الفلسفة بل الدين وأن قائد الناس إلى السعادة ليس الفلاسفة، بل الأئمة المعصومون من نسل فاطمة. وقد انضحت محاربة الفلسفة أو على اعتبارها غير موصلة إلى الحقيقة لدى أبى حاتم الرازي ثم ناصر خسرو فيما بعد. وكان ناصر خسرو بالذات يرى أن ما يعارض فلسفة الفلاسفة هو حكمة الدين وأهل التأيد. وقد اختلفت الفلسفة مع علم الكلام كما نعلم. وسرعان ما أخذ دعاة الإسماعيلية جانب الكلام. وقام النقاش العنيف وقامت الحملات القاسية المستمرة بين الفلاسفة وعلماء الكلام، وأخذت الإسماعيلية مكانها الكبير في النقاش، فانبرى أبو حاتم الرازي في أعلام النبوة لمحمد بن زكريا الرازي، كما انبرى لآرائه فيما بعد ناصر خسرو في زاد المسافرين. وإن كان الاختلاف عتيفاً بين آراء الفلاسفة وآراء الإسماعيلية في مسائل هامة وبالأخص مسألة «حدوث العالم» و«الخلق» حيث وقف الإسماعيليون - كفرقة دينية إسلامية مع فلسفة الكلام، فإن الإسماعيلية - خلال تبادل الأسلحة - أخذت من الفلسفة اليونانية بعض عناصرها، بل إن أبو حاتم الرازي وناصر خسرو يعارضان أحياناً مذهب محمد بن أبى بكر الرازي الأفلاطونى بأرسطو. كما يأخذ الكثيرون من الإسماعيلية بالأفلاطونية المحدثة.

ويرى بينيس أن الإسماعيلية موقف وسط بين الفلسفة والكلام. فبينما أخذوا من الفلسفة بعض

(١) ابن النديم: الفهرست.

دأسلحة فإنهم أخذوا من الكلام جوهره - كحدوث العالم مثلاً - بل أخذوا أيضاً مصطلحه. فالدعاة الإسماعيليون - وناصر خسرو بالذات - ينكرون أن يوصف الله بأنه علة «ويرون أنه لا يجوز أن يسمى بالعلة الأولى إلا العقل وحده، أما الله فهو يسمى عالماً أو مخصصاً ويرى بينيس أن اللفظ الأول قد انتشر عند الدور، أما اللفظ الثانى - وهو المخصص فهو مصطلح كلامى بحت - استخدمه المتكلمون الأوائل ثم ظهر لدى إمام الحرمين والغزالي. فهؤلاء جميعاً يصفون الله بأنه مخصص في مقابلة وصف الله بأنه علة. وقد ظهر هذا المصطلح مطلقاً على الله - حين ثارت مشكلة خلق الزمان: هل خصص الله زماناً معيناً دون سائر الأزمنة لخلق العالم؟ أما الأشاعرة فلم يكن ثمة ما يدعوهن إلى الإجابة على هذا السؤال. فالله الحرية المطلقة والإرادة الكاملة والاختيار التام بينما يذهب أبو القاسم البلخي إلى رأى متأثر بالفلسفة اليونانية إلى أن الله خصص ذلك الوقت على سبيل الوجوب. وأن حدوث العالم غير ذلك الوقت كان يصلح لذلك^(١).

ولسنا هنا نحاول شرح نظريات ناصر خسرو فهى في جملتها إسماعيلية مع أخذ بنظريات أرسطو في المسائل الطبيعية وإنما نعود إلى فيلسوف الفترة التي تؤرخ لها وهو أبو حاتم الرازي وموقفه من فيلسوف الإلحاد الكبير محمد بن أبى بكر الرازي.

كان محمد بن أبى بكر الرازي يدين بمذهب أصحاب الميول القديمة، ويذهب إلى القول بأن القدماء أو الجواهر خمسة: البارى والنفس والميول والزمان والمكان وقد انتهى الباحثون إلى القول بأن آراء محمد بن أبى بكر الرازي أفلاطونية في جوهرها أو أنها على الأقل تعود إلى الأقوال المتأثرة عن أفلاطون في العالم الإسلامى. ووقف أبو حاتم الرازي محمد بن أبى بكر الرازي مدافعاً عن وحدانية الله، وتفردة وحده بالقدمية وقد أورد أبو حاتم الرازي في أعلام النبوة مناقشته لمحمد بن أبى بكر الرازي في قدم الخمسة وقدم الزمان بالذات. يقول أبو حاتم: «وطالبت أى الرازي في مجلس من مجالسنا - وقلت له: أخبرنى. ألسنت تزعم أن الخمسة قديمة، لا قديم غيرها؟ قال: نعم. قلت: فإننا نعرف الزمان بحركات الأفلاك وبمر الأيام والليالي وعدد السنين والأشهر وانقضاء الأوقات، فهذه قديمة مع الزمان أم محدثة؟ قال: لا يجوز أن تكون هذه قديمة، لأن هذه كلها مقدره على حركات الأفلاك ومعدودة بطلوع الشمس وغروبها. والفلك وما فيه محدث وهذا قول أرسططاليس في الزمان، وقد يخالعه غيره. وقالوا فيه أقاويل مختلفة وأنا أقول: إن الزمان زمان مطلق وزمان محصور. فالمطلق هو المدة والدهر وهو القديم، وهو متحرك غير ثابت، والمحصور وهو الذى يعرف بحركات الأفلاك ويجرى

(١) بينيس: مذهب الفكرة... ص ٢٩ - ٤٠.

403. ABŪ ḤĀTIM al-RĀZĪ, Ahmad b. Ḥamdān. *Kitāb al-Iṣlāḥ*. Éd. de Ḥasan Mīnūchehr et Mahdī Moḥaqqueq, Montréal, Mc Gill University / Tehrān, Dānešgāh-e Tehrān, Mo'asese-ye Motāle'āt-e Eslāmī, 1377/1998, in 4°, 350 p. + Introduction en anglais de Shin Nomoto, 34 p.

Voici enfin édité un des ouvrages les plus célèbres du grand dā'ī ismaélien du 4e/10e s., Abū Ḥātim al-Rāzī appartenant au courant que W. Madelung puis H. Halm ont appelé « l'Ecole persane ». Le premier avait considéré le texte comme appartenant à la mouvance Qarmaṭ (*Der Islam*, 34, 1959), cependant plus récemment H. Halm (*Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismā'īliyya*, Wiesbaden, 1978) et P. E. Walker (*Early Philosophical Shiism*, Cambridge, 1993) y ont décelé, avec raison me semble-t-il, les plus anciennes traces du développement néoplatonicien de la pensée ismaélienne iranienne. Le livre est écrit en tant que réfutation du *Kitāb al-Maḥṣūl* d'al-Nasafī/Naḥṣabī (m. 332/943), autre philosophe ismaélien contemporain, et contient bon nombre d'extraits de cet ouvrage aujourd'hui apparemment perdu. Il aborde, selon un système néoplatonicien, des sujets relevant de la cosmologie, de l'anthropologie, de la psychologie, de la prophétie, de l'imamat, etc. L'édition critique, faite principalement, il y a de cela deux décennies, par Ḥasan Mīnūchehr, a été effectuée sur la base de trois manuscrits (apparemment les seuls survivants) tous très tardifs, puisque datant du 19e et 20e s. De nombreux indices. Excellente introduction en anglais (traduit également en persan) de Shin Nomoto (auteur d'une thèse sur cet ouvrage d'al-Rāzī, sous la direction de H. Landolt, à l'Université Mc Gill).

M.A.A.M

Abū Ḥātim al-Rāzī, Ahmad b. Ḥamdān

27 JUNE 2008

ابو حاتم رازی، احمد بن حمدان
(۳۲۲ق) ترجمه Ebu Hatim

۱۰۵۰- گرایش‌ها و مذاهب

اسلامی (در سه قرن نخست هجری).

ترجمه علی آقا نوری (۱۳۳۹-)، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چاپ اول، ۱۳۸۲ / ۳۰۰۰ نسخه، ۲۷۰ص، فارسی و عربی، وزیری (شمیز)، بهاء: ۲۱۰۰۰ریال، کتابنامه: زیرنویس.

شابک: ۹۶۴-۸۰۹۰-۸۰-۴

کندگه: BP۲۳۶/A۱۳۳Z۹۰۴۲

دیویی: ۲۹۷/۵

کد پارسا: BV۰۴۲۹

عنوان متن ترجمه شده:

الزینة فی الکلمات العربیة الإسلامیة (ج ۳:
الأهواء والمذاهب)

تاریخ فرقه‌ها: منابع کلامی اسماعیلیه

۱ متن حاضر ترجمه بخش سوم کتاب الزینة. یکی از کتابهای مرجع در شرح واژه‌های مهم و کاربرد قرآن، تألیف ابو حاتم رازی (از متفکران اسماعیلی مذهب) است. این بخش یکی از کهن‌ترین منابع درباره مذاهب و گرایشهای اسلامی به شمار می‌رود که در اوایل قرن چهارم نگاشته شده است. در این بخش، ابو حاتم کوشیده است تا حد زیادی بی‌طرفانه، اطلاعات دقیقی درباره فرقه اسلامی و گرایشهای منشعب از آنها، ریشه‌های لغوی، ویژگیها و مبانی هر یک، چگونگی گسترش و ربط و نسبت با قرآن و حدیث و رسالت اسلامی ارائه نماید. نویسنده افزون بر وجه تسمیه و القاب فرقه اسلامی، به عقاید هر یک از آنها پرداخته و بعد از بررسی مسئله بدعت، اهل سنت و جماعت، و ناصبی‌گری به بررسی عقاید شیعه، مرجئه، قدریه، خوارج و فرقه‌های انشعابی آنها می‌پردازد. مترجم این اثر علاوه بر مقدمه‌ای در معرفی ابو حاتم و کتاب وی، در پی نوشته‌های خود به شرح و توضیح و احیاناً نقد و برخی از سخنان ابو حاتم می‌پردازد.

ذخائر التراث العربية الإسلامية، مج. الأول، ١٩٨١/١٤٠١.
[y.y : y.y.]، ص. 526.
ISAM 95809.

MADRID
80561
LIBRARY
MADRID

الرازي (أبو حاتم) (E bu Hatim al-Razi)
Ahmed b. Hamdan

(أحمد بن حمدان (بعد ٣٢٢ هـ)

١ - الزينة في الكلمات الإسلامية العربية
(١) القسمان الأول والثاني :

- عارضه بأصوله وعلق عليه : حسين بن فيض الله الهمداني
ط ٢ : القاهرة ، مطبعة الرسالة ، دار الكتاب العربي
١٩٥٧ - ١٩٥٨ م ، ج ٢ .

(ب) القسم الثالث عن الكتاب :

- حققه : عبد الله سلوم السامرائي
ملحقاً بكتابه : (الفلو والفرق القالية)
بغداد ، وزارة الاعلام ، ١٩٧٢ م (سلسلة الكتب الحديثة ، ٤٨ ص)
ص ٢٤٧ - ٣١٢ .
الإصل جزء من رسالة دكتوراه ، القاهرة ، جامعة عين شمس ، ١٩٧٠ م .
٨٤ ص .

فكري الجزائر ، مداخل المؤلفين و الأعلام العرب حتى عام ١٢١٥ هـ = ١٨٠٠ ،
الجزء الأول ، ١٩٩١ ، الرياد . ص . 521-22 . DIA KTP.16760.

-Ebn Hatim ex-Rasid, Ahmed
بن هاتم

الرازي (من دعاة الإسماعيلية)

أحمد بن حمدان بن أحمد، الورسائي، اللبثي، أبو حاتم

٠٠٠ - ٣٢٢ هـ

٠٠٠ - ٩٣٤ م

- ١ - الغلو والفرق الغالية في الحضارة الإسلامية/ د. عبدالله سلوم السامرائي في ص ٢٣٠ .
- ٢ - لسان الميزان: ترجمة رقم ٥٢٣ في ١:١٦٤ .
- ٣ - انظر: المقدمة التي كتبها الأستاذ حسين الهمداني لتحقيقه كتاب «الزينة»/ للمترجم له .
القاهرة: سنة ١٩٥٦ م .
- ٤ - الأعلام ١:١١٦ .
- ٥ - معجم المؤلفين ١:٢١١ .

28 MART 1995

حسين بن قاسم بن محمد النعيمي, حمزة بن حسين بن قاسم النعيمي,
استدركات على تاريخ التراث العربي, قسم السيرة و التاريخ,

مج. السادس, جدة 1422, ص. 286. ISAM 90259.

آثار أحمد بن حمدان الليثي *EBŪ ḤĀTIM*

١٠٩١ - أعلام النبوة (ذكره سزكين) *er- RAZĪ*

Ahmed b. Ḥamdān

لأبي حاتم : أحمد بن حمدان الورسامي الليثي الرازي (ت ٣٢٢ هـ) .

- منه نسخة في معهد المخطوطات العربية ، رقم (١٣٨٠) في (١٤٠) ورقة ،
منسوخة سنة ١٣٠٦ هـ مصورة عن مكتبة محسن الهمداني - نار بوران بالهند (٧) .
- (٧) فهرس مخطوطات التاريخ المصورة في معهد المخطوطات العربية في القاهرة ج ٢ ق ٤ ص ٢٠ .

نجم عبدالرحمن خلف أستدراقات على تاريخ التراث العربي: قسم علم

İSAM 090257 .

الحديث، الجزء الرابع، جدة 1422، ص.

٩٤٢ - الجامع * EBÜ HATİM er-RÂZÎ, Ahmed L. Hamdân

أبو حاتم الرازي : أحمد بن حمدان بن أحمد الوُرْثَانِي اللبْثِي (ت ٣٢٢ هـ) .

قال المحافظ ابن حجر : « كان من أهل الفضل والأدب والمعرفة باللغة ، وسمع

الحديث كثيراً ، وله تصانيف ، ثم أظهر القول بالالحاد ، وصار من دعاة

الإسماعيلية ، وأضل جماعة من الأكابر » (٣) .

قلت : هذا ممن أضله الله على علم ، نسأل الله العافية .

ذكره الزركلي (٤) .

MADDE YATIMLANDIKTAN
SONRA BELGEN YOKUMAN

(٣) ابن حجر - لسان الميزان : ١٦٤/١ .

(٤) انظر : « الأعلام » : ١١٩/١ .

27 EKİM 1995

١ - أعلام النبوة :

○ تحقيق صلاح الصاوي و غلام رضا أعواني ، طهران : انتشارات
إنجمن شانبهاهي فلسفة ، ١٣٩٧ هـ / ١٩٧٧ م .
٣٨٢ ص ، م ٢٨ ص ، ف ٣٦ ص : المحتوى ، الأعلام ، الأماكن ،
القبائل ، الآيات ، الأحاديث ، الأحاديث الموضوعية ، ما ورد فيه من
مواد التوراة والإنجيل ، الأشعار .

٢ - الزينة في الكلمات الإسلامية العربية :

ج ١ : تحقيق حسين بن فيض الله الهمداني ، القاهرة : دار الكتاب
العربي ، مطابع دار الكتاب العربي ، ١٩٥٦ م . و ط ثانية ، ١٩٥٧ م .
١٥٢ ص ، م ٣٥ ص + ٥ ص نماذج مصورة عن الخطوط ، ف
١١ ص : بيان تفصيلي ببعض المصادر ، خطأ و صواب .
ج ٢ : تحقيق حسين بن فيض الله الهمداني ، القاهرة : دار الكتاب
العربي ، مطبعة الرسالة ، ١٩٥٨ م .
٢٣٥ ص ، م ٢ ص ، ف ٦ ص : مراجع ومصادر ومحتويات
وتصويبات .

ج ٣ : تحقيق عبد الله سلوم السامرائي ، بغداد : وزارة الإعلام ، دار
الحرية للطباعة ١٣٩٢ هـ / ١٩٧٢ م .
١١٨ ص ، م ١٦ ص ، ف ٣٤ ص : الأعلام ، اللغة ، الشواهد
القرآنية ، الأحاديث والأخبار المأثورة ، الأمثال ، الأيام ، الأمكنة ،
الآيات الشعرية الكاملة ، أنصاف الآيات ، الملل والعقائد ، المحتوى .
وقع ملحقا لكتاب (الغلو والفرق الغالية في الحضارة الإسلامية) .

٣ - المناظرات :

○ تحقيق عبد اللطيف محمد العبد ، القاهرة : مكتبة النهضة المصرية ،

MADDE FATIHA NOKTAN
SONRA GELEN BOKSUNAN

١٩٧٨ م .

٥٢ ص ، م ٢٩ ص ، ف ٥ ص : فهرس عام بالموضوعات .

16. Abū Ḥātim al-RAZI, *Al-zīna fī l-moṣṭalahāt al-islāmiyyat al-‘arabiyya*, 1ère partie, édité avec notes par Hosayn b. Fayduḷlāh al-Hamdānī, Le Caire, Impr. al-Risāla, 1956, 17 × 24 cm., 114 pages.

L'origine des mots étrangers figurant dans le Coran a très tôt posé un problème aux exégètes et aux lexicographes. Ce problème se rattache d'ailleurs étroitement à celui de l'origine du langage. Nous avons signalé dans un bulletin précédent (*MIDEO*, t. 3, p. 280-282) le livre d'un des premiers exégètes Abū 'Obayda Mo'ammar b. al-Mothannā qui, dans son *Majāz al-Qor'ān*, pose la question de l'origine purement "arabe" du texte sacré. Cette fois-ci, il s'agit d'un livre plus directement centré sur la lexicographie : celui du traité intitulé *Al-zīna fī l-moṣṭalahāt al-islāmiyya l-arabiyya*, composé par Abū Ḥātim al-Rāzī.

Les Rāzī sont nombreux dans la littérature arabe. Il ne s'agit ici ni d'Abū Bakr al-Rāzī (le Razes des Latins) (m. en 320 H./925), ni de Fakhr al-Dīn al-Rāzī, le théologien et exégète (m. en 601 H./1209), mais d'Abū Ḥātim b. Ḥamdān b. Aḥmad al-Warsānī l-Laythī l-Rāzī. Nos sources concernant cet auteur sont assez maigres. *Al-Isfarāyīnī* (m. en 471 H./1078), dans son *Tabṣīr fī l-dīn*, parle d'un certain Abū Ḥātim qui serait venu du Maghreb pour prêcher la cause des Fatimides. Cela expliquerait son nom et son *laqab* arabes; ou bien

MIDEO. c. IV, 1957 (KAHIRE)

al-nawawī, 2. *Al-iṣṭah*, 3. *Al-raǧ'a*, 4. *Al-jām'*, 5. *Al-zīna*. (3) et (4) sont perdus.

Le *Kitāb al-zīna* (Livre de l'ornementation) est ainsi appelé "parce que celui qui le connaît peut s'en orner dans les réunions et que cela lui vaut d'être considéré auprès des savants". Dans l'introduction, l'auteur nous dit son propos : il s'agit de distinguer, au sujet du vocabulaire du Coran et de la Loi religieuse :

1. les mots qui étaient anciennement employés par les Arabes et dont on connaît les dérivations (Moḥammad et le Coran les ont employés en leur donnant un sens religieux précis),
2. les mots employés dans le Coran et qui étaient inconnus des Arabes et des autres peuples,
3. les mots étrangers employés dans le Coran.

L'auteur a recueilli dans son livre un certain nombre de mots coraniques devenus techniques chez les musulmans. Il donne le sens qu'ils avaient au temps de la *jāhiliyya* et celui qu'ils ont acquis par la

Christian-Muslim Relations A Bibliographical History

Volume 2 (900-1050)

Edited by
David Thomas and Alex Mallett
with Juan Pedro Monferrer Sala,
Johannes Pahlitzsch, Mark Swanson,
Herman Teule, John Tolan

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	208568
Tel. No:	016-291 CHR-M

BRILL

LEIDEN • BOSTON
2010

Ebu Hatim al-Razi Ahm.b. Hamd
050158
Abū Ḥātim al-Rāzī

Abū Ḥātim Aḥmad ibn Ḥamdān al-Rāzī

DATE OF BIRTH Unknown, mid-9th century
PLACE OF BIRTH District of Bashāwūy near Rayy
DATE OF DEATH 934
PLACE OF DEATH Āzarbāyjān

by Shin Nemoto and David Thomas

BIOGRAPHY

Abū Ḥātim was an Ismā'īlī, and spent his life working for the Ismā'īlī missionary cause. He was first lieutenant to the *dā'ī* who led the missionary activity in Rayy, and later succeeded as the leading *dā'ī* of the region himself. He claimed to be the *khalīfa* of the hidden Imām, and was one of those who predicted his return in 928. As supporters and opponents of Ismā'īlism gained control in the region of Rayy and Daylam, and as the cause succeeded and was then lost, he traveled to where the position was strongest. He ended up in Āzarbāyjān in (or after) 931, and appears to have died there. It has been pointed out that, through his commitment to the prediction of the hidden Imām's return, Abū Ḥātim showed strong sympathies with the Qarmāṭian branch of the Ismā'īlīs, though he was later disappointed in this (Madelung, *Religious trends*, pp. 98-100).

Abū Ḥātim was known for his passion for philology, and one of his best-known works is *Al-zīna*, 'Embellishment', a dictionary of theological terms. He also wrote significant works on legal thinking (which may suggest an effort to establish specific Ismā'īlī legal principles), and works against other Shī'ī authors. As is demonstrated in the *A'lām al-nubuwwa*, he was a keen opponent of the philosopher Abū Bakr al-Rāzī.

In one of his surviving works, the *Kitāb al-iṣlāḥ* ('Correction'), Abū Ḥātim situates Christianity in a hierarchy with other 'reproachable' religions (pt. 3, ch. i). As part of a schematic account of religious history, he compares the Christians to the Rāfiḍa-Shī'a because, just as the Rāfiḍa accept the authority of Muḥammad and 'Alī, the Christians accept the authority of Moses and Jesus (unlike the Sunnis and Jews, who accept only Muḥammad and Moses respectively). They are

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

25 Ocak 2014

200-209